

Nicolai Grămadă

Contribuții la Istoria cărții și a scrisului în evul mediu

Cu 33 figuri în text

**Extras din „Codrul Cosminului” IV₁, 1927, Buletinul Institutului
de Istorie și Limbă dela Universitatea din Cernăuți**

CERNĂUȚI, 1928

**INSTITUTUL DE ARTE GRAFICE ȘI EDITURĂ „GLASUL BUCOVINEI”
9692 STRADA IANCU FLONDOR No. 33**

NICOLAI GRĂMADĂ
CONTRIBUȚII LA ISTORIA CĂRȚII ȘI A SCRISULUI
ÎN EVUL MEDIU

CONTRIBUȚII LA ISTORIA CĂRȚII ȘI A SCRISULUI ÎN EVUL MEDIU

I. CARTEA MEDIEVALĂ

A. Ruloul în evul mediu

Timp de aproape un mileniu ruloul a fost în antichitate purtătorul literaturii scrise. Scrierile religioase creștine din cele dintâi secole ale erei noi au fost scrise pe rulouri. Numele de *bibliotheca*¹⁾ ce s'a dat bibliiei chiar până în sec. 14 ne arată că diferitele părți ale acestei cărți creștine fundamentale fuseseră scrise la început pe numeroase rulouri, cuprinzând într'un *armarium* o secție întreagă, o βιβλίη, și totuși formând toate o singură unitate, un *corpus*, (σύνταξις, σύνταγμα, πραγμάτεια)²⁾.

În sec. 3 după Hs. însă codicele începe a-i disputa ruloului în mod serios rolul de purtător al gândului scris, iar în lupta ce să dă la sfârșitul aceluia secol între rulou și codice, acesta din urmă leze învingător. Începând cu sec. 4 după Hs. ruloul nu mai e întrebuințat pentru ediții de scrieri literare decât doar foarte arareori și atunci mai mult ca un fel de curiosum.

Totuși ruloul n'a dispărut cu desăvârșire în evul mediu. Dacă nu-l întâlnim în domeniul literar, el a continuat totuși să aibă încă în epoca aceasta o întrebuințare limitată la anumite domenii.

Pentru a da serviciului religios un caracter de solemnitate mai mare se obișnuia uneori în biserica bizantină să se cetească liturgia dintr'un *κοντάκιον*³⁾, un rulou liturgic; în biserica apuseană găsim, mai ales în Italia de Sud, rulouri cu Exultet, cu imagini, din care diaconul cetea în ajunul Paștilor⁴⁾.

¹⁾ W. WATTENBACH, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, ed. 3, Leipzig 1896, pg. 154—157.

²⁾ THEODOR BIRT, *Die Buchrolle in der Kunst*, Leipzig 1907, pg. 265.

³⁾ V. GARDTHAUSEN, *Griech. Pal.*, I. Band, ed. 2, pg. 152; E. M. THOMPSON, *An introduction to Greek and Latin palaeography*, Oxford, 1912, pg. 50.

⁴⁾ W. WATTENBACH, *op. cit.*, pg. 164—165.

În diferite biblioteci s'au păstrat numeroase rulouri liturgice grecești. Amintim pe cele mai importante: c. Sin. 591 din biblioteca din Sinai, rulou de pergament în scriitura cursivă a sec. 9; c. Sin. 956, tot de pergament, din sec. 10, în aceeași bibliotecă, unde mai aflăm câteva rulouri de pergament (Sin. 1012—1019) și unele de hârtie (1020—1035) din secolele de mai târziu ¹⁾.

În biblioteca din Patmos se află mai multe *κοντάκια* dintre anii 1260 și 1429.

În *Vaticana* ²⁾, în *Bibl. Nat.* din Paris (No. 409 A, ancien fonds grec, din sec. 11, No. 468, 469 și 577, Suppl. gr., rulouri de pergament din sec. 11, 12 și 13, No. 578, rulou de hârtie din sec. 15, din același fond, apoi c. Par. Suppl. 1268 din sec. 13, c. Par. Suppl. 613 și 1270 din sec. 14 și No. 1269 din sec. 15), în *Bodleiana*, în *Biblioteca de la Academia de la historia* din Madrid (2 rulouri liturgice, unul de pergament, celalt de hârtie), în biblioteca universității din Messina (1 rulou din s. 12), în bibl. univ. din Lipsca (un rulou din sec. 15), în *British Museum*, în bibliotecile din Athos ³⁾ se află de asemenea astfel de *κοντάκια*.

Un interesant rulou din sec. 12, cu imagini, este ruloul Exultet din *Vaticana* (Vat. Lat. 3784 b) ⁴⁾. Important mai ales din punct de vedere artistic este ruloul Iosua, Pal. Gr. 431, din sec. 11.

Un mineiu ⁵⁾ din sec. 9 și un entologiu ⁶⁾ din sec. 10 sunt scrise de asemenea pe rulouri de pergament.

Cele mai multe din rulourile acestea sunt de pergament. În sec. 14 și 15 întâlnim și rulouri de hârtie.

¹⁾ V. GARDTHAUSEN, *op. cit.*, pg. 152; ACELAȘI, *Catalogus codicum Graecorum Sinaiticorum*, Oxford, 1886, pg. 219, No. 1012—1035.

²⁾ V. GARDTHAUSEN, *Gr. Pal.*, I, ed. 2, pg. 152.

³⁾ M. VOGEL und V. GARDTHAUSEN, *Die Griech. Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig, 1909, pg. 217: 5 rulouri liturgice în mănăst. Laura din 1367; pg. 225: un rulou liturgic din Constantinopol din sec. 10 cu imagini; cfr. SP. LAMBROS, *Catalogue of the greek manuscripts on Mount Athos*, Cambridge, 1895, I, pg. 99, 174, 333 și 334.

⁴⁾ Alte rulouri cu Exultet vezi WATTENBACH, *op. cit.*, pg. 164—165.

⁵⁾ V. GARDTHAUSEN, *Cat. cod. Gr. Sin.*, No. 591.

⁶⁾ Ibidem, No. 956.

Nu voi stăruî la locul acesta asupra datei de când a început să fie întrebuințat și pergamentul pentru rulouri literare. Amintesc numai că în cea dintâi jumătate a sec. 3 după Hs. iuristul Ulpian definind noțiunea cărții din punct de vedere juridic spune: *librorum appellatione continentur omnia volumina, sive in charta sive in membrana sint* (Digg. XXXII, 52).

În rulourile de papyrus ale antichității textul era scris în columne regulate, despărțite prin intercolumnii, cu șiruri paralele cu lungimea ruloului. În evul mediu însă, începând mai ales cu secolul 9, întreaga suprafață a ruloului de pergament a fost privită ca o singură mare pagină, textul scriindu-se într-o singură mare columnă, cu șirurile paralele cu înălțimea adecă cu laturea îngustă a ruloului. E felul, numit *transversa carta*, de așezare a scriiturii pe suprafața ruloului. Felul de a scrie diplomele a înrâurit fără îndoială felul de a scrie rulourile liturgice.

*

În evul mediu unele biserici apusene treceau numele morților într'un rulou, *volumen mortuorum*, care era trimis prin *mortigeruli*, numiți și *mortitabelliones*, *rotuligeri* și *nuntii fraternitatis*, odată sau chiar de mai multe ori în cursul unui an, mai ales când murea un personagiu mai important, celorlalte biserici din confrerie, comunicându-le în felul acesta numele morților și adăogând adesea și diferite însemnări în formă poetică sau în proză¹⁾.

Tot în rulouri se scriau uneori în mănăstiri scurte cronici²⁾, care însă nu erau destinate de a fi puse în circulație pentru a fi cetite de alți cetitori, apoi poezii ocazionale, cântări religioase și liste genealogice. Nu trebuie să uităm adevărata și statornica întrebuințare a ruloului în tot cursul evului mediu pentru diplome.

Ruloul a fost întrebuințat apoi pentru testamente și diverse inventare, pentru copii de pe diplome și procese verbale, pentru dosare și liste de impozite, de venituri și de cheltueli, pentru

¹⁾ DR. LUD. ROCKINGER, *Zum baierischen Schriftwesen im Mittelalter*, în Abhandl. der hist. Cl. der k. Bayr. Akad. der Wiss., München, 1874, XII. Band, I. Hälfte, pg. 61—64; W. WATTENBACH, *op. cit.*, pg. 165—166; THOMPSON, *op. cit.*, pg. 50.

²⁾ ROCKINGER, *op. cit.*, pg. 56—57. WATTENBACH, *op. cit.*, pg. 165—166; THOMPSON, *op. cit.*, pg. 50.

regulamente de bresle, statute, socoteli comerciale, tarife, reclamațiuni și pentru carte nautice.

Cu toată întrebuițarea aceasta diversă a ruloului în evul mediu un lucru e stabilit: *ruloul nu mai e cuprins în ceea ce iuristul Ulpian numea librorum appellatio; ruloul nu mai e carte, el nu mai e întrebuițat în evul mediu în domeniul literaturii.*

Rulourile liturgice sunt o apariție sporadică, limitată numai la biserica grecească, puținele cronici scrise pe rulou nu erau destinate să fie cetite afară de zidurile mănăstirii în care erau scrise, iar diplomele, testamentele, dosarele, procesele verbale, listele de impozite etc., erau destinate nu *bibliotecii* ci *arhivei*.

*

Întrebuițarea ruloului în evul mediu mai are o latură, care trebuie cercetată: reprezentarea lui în diferitele domenii ale artei medievale.

În arta clasică ruloul e înfățișat adeseori. TH. BIRT cercetând în studiul: *Die Buchrolle in der Kunst* raportul dintre om și carte în antichitatea greco-romană, așa cum ni se prezintă în diferitele monumente de artă păstrate, determină diferitele scopuri ale înfățișării cărții-rulou, reducând diversitatea felului de reprezentare a cărții la șapte motive, fiecare cu o semnificație anumită. Iată motivele acestea: *motivul I* e motivul prinderii. Ruloul *închis* e ținut strâns în *mâna stângă*, în poziție dreaptă sau piezișă. Ruloul în stânga unei persoane singuratice ni-l arată pe iubitorul de literatură și știință, care a terminat cetirea cărții. În reliefurile cu scene de negustori ruloul arată calitatea de om de afaceri a personajului reprezentat; în mâna unui mire el are funcția de contract matrimonial; în mâna unui preot care aduce jertfe ruloul e cartea, care cuprinde un text cerimonial sau rugăciuni. Ruloul în mâna stângă ni-l arată înainte de toate pe funcționarul superior; ruloul e *liber principis* (Plinius, ep. V, 13, 8), de aceea îl vedem mai ales în mâna împăraților romani, simbolizându-ne în felul acesta puterea lor.

În stânga lui Hristos ruloul e un atribut, e un simbol, care ni-l arată ca purtător al logos-ului, ca învățător al lumii și ca stăpân ceteresc¹⁾, iar pe apostoli ni-i arată ca răspânditori ai cuvântului.

¹⁾ VICTOR SCHULTZE, *Archäologie der altchristlichen Kunst*, München, 1895, pg. 346.

Pe sarcofage în mâna celor morți ruloul e pentru păgâni cartea vieții iar pentru creștini cartea speranței și a vieții eterne.

Uneori ruloul închis e ținut în mâna dreaptă: în grupe scenice ne arată actul predării sau al primirii, iar la persoane singuratiche ni-l arată pe *lecturus*.

Motivul II: ruloul închis e ținut la capătul de jos cu stânga, iar la capătul superior e prins cu dreapta. Motivul acesta denotă concentrarea spiritului după terminarea lecturii. E întrebuințat foarte adesea pe sarcofagile morților, ruloul simbolizând și aici pentru păgâni cartea vieții, iar pentru creștini cartea speranței în viața viitoare. Motivul II are înțeles alegoric.

Motivul III e o variantă a motivului I: mâna stângă ține ruloul închis, prinzându-l ușor iar nu strâns ca în motivul I.

Motivul IV: ruloul închis e ținut cu dreapta de un capăt, iar celalt capăt e sprijinit pe piept sau umăr. Personagiul înfățișat astfel gândește, ascultă sau așteaptă.

Motivul V: ruloul închis e ținut de capătul de sus cu stânga, iar capătul de jos e sprijinit pe genunchiul stâng. *Motivul acesta ne arată ținuta judecătorului*. Hristos ținând astfel ruloul e înfățișat ca judecătorul lumii la judecata din urmă.

Motivul VI ne arată cetitul în rulou, iar *motivul VII* întreprinderea lecturii.

Stabilind motivele acestea Th. Birt a ținut seamă de o mulțime de lucruri: în ce mână se ține ruloul; ruloul e închis sau deschis; ruloul închis e înainte sau după lectură; figurile ce au ruloul în mână stau în picioare sau sed, sunt izolate sau fac parte din grupe scenice, țin sau cetesc cartea; cetitul începe sau se termină.

În arta greco-romană ruloul ni se înfățișează ca rulou adevărat, în adevăratele și diversele lui funcțiuni în viața culturală de atunci, fără nici o schimbare, care să constituie o deviere dela adevărata lui întrebuințare. Ruloul din monumentele artistice clasice e ruloul din viața de toate zilele din timpul acela. Atât de pedant era artistul clasic în înfățișarea realității, încât chiar spiralele dela capătul ruloului închis ne arată ruloul: în mâna dreaptă înainte de începerea lecturii, iar în stânga după terminarea cetitului.

Medievalii n'au avut aceleași scrupule în înfățișarea ru-

loului în artă. În definitiv ei nici n'au avut posibilitatea de a cunoaște raporturile reale ale omului cu ruloul. În evul mediu ruloul nu mai era cartea de toate zilele, el ajunsese să fie numai un *simbol* în mâna sfinților înfățișați în mozaicurile, picturile și icoanele bisericilor sau în miniaturile codicelor.

Pentru reprezentarea cărții-rulou artiștii medievali aveau modele clasice. Totuși necunoscând adevăratele funcțiuni ale ruloului ei au denaturat cu desăvârșire, mai ales în evul mediu târziu, înfățișarea lui. Cartea cu șapte peceti din mâna dreaptă a lui Dumnezeu, scrisă pe dinlăuntru și pe dinafară, din Apocalipsă (5, 1—5) a ațîțat de asemenea fantezia artistului medieval.

Înainte de a trece la cercetarea diferitelor motive ce le întâlnim în reprezentarea ruloului în arta medievală trebuie să observăm, că în primele secole ale evului mediu ruloul e înfățișat corect, cu puține excepții; tradiția artistică clasică nu dispăruse încă, ci fusese adoptată și continuată de creștinism¹⁾.

Din cele șapte motive clasice arta creștină medievală a adoptat mai ales motivele I, II și V.

Motivul I: Ruloul închis ținut în stânga îl găsim mai ales ca atribut al lui Hristos. Și motivul și concepția legată de acest motiv sunt împrumutate din arta greco-romană; după cum ruloul în mâna împăraților romani îi arăta pe aceștia ca stăpâni-tori, tot astfel ruloul în mâna lui Hristos îl arată pe acesta ca domn ceresc.

Ruloul închis ținut în stânga e de asemenea un atribut al apostolilor și al profeților.

Exemplele sunt numeroase; le găsim în picturile murale ale catacombelor, în mozaicurile și picturile bisericilor, în reliefurile sarcofagelor, în cizelările fildeșului și în miniaturile cărților. Amintim numai câteva exemple de întrebuințare a motivului I în arta creștină medievală: o pictură din jumătatea întâia a sec. 4 din catacombele Domitilla cu sf. Petru stând en face, ținând în stânga un rulou închis²⁾.

Pictură din catacombele Pretextat din jumătatea a doua

¹⁾ V. SCHULTZE, *op. cit.*, pg. 249.

²⁾ JOSEPH WILFERT, *Roma sotteranea. Le pitture delle catac. rom.*, Roma, 1903, tab. 153.

a sec. 4: Liberius, în togă, ține în stânga în poziție verticală un rulou închis, prinzându-l de partea inferioară și sprijinindu-l de trup¹⁾. E o degenerare a adevăratului motiv I.

Mozaic în mausoleul Gallei Placidia din Ravena²⁾ din jumătatea întâia a sec. 5: Apostolul Pavel ține corect în stângă ruloul închis, iar dreapta o ridică în sus, în semn de extaz și admirație, de care e cuprins în fața puterii și măririi lui Dumnezeu.

Mozaic³⁾ din jumătatea întâia a sec. 6 în biserica Cosma și Damian din Roma: Hristos șede în tăria ceriurilor, ținând în stânga ruloul închis; cu dreapta arată paserea phoenix nimbată șezând pe un palm.

Pictură din biserica monahală din Grottaferrata cu înfățișarea pogorîrii spiritului sfânt, din jumătatea a doua a sec. 13: șase apostoli țin rulouri în motivul I, doi țin rulouri în motivul II, alți doi apostoli țin codice; la ultimii doi apostoli nu se poate distinge ce țin în mâni⁴⁾.

Cod. Vat. Lat. 5407 ne-a păstrat o copie a mozaicului ce împodobește absida bisericii Sf. Agatha din Roma. Mozaicul⁵⁾ e din jumătatea a doua a sec. 5 și s'a păstrat până în anul 1592. Ne înfățișează pe Hristos înconjurat de cei 12 apostoli. Figurile sunt de o execuție artistică remarcabilă, artistul dovedind o deosebită putere de individualizare. Doi apostoli țin ruloul în motivul I, (vezi fig. No. 1), trei îl țin în motivul II, unul în motivul VII; ceilalți n'au rulouri. Hristos ține în stânga un codice deschis.

Manuscrisele medievale, grecești și latine, abundă în miniaturi cu figuri de sfinți ce țin rulouri în motivul I. Interesant, sub raportul acesta, e mai ales Cod. Vat. Gr. 1613, menologhiul împăratului bizantin Vasile II dela începutul sec. 11.

Amintesc încă un diptih din Munichia, de pe la anul 400 după Hs., cu înfățișarea învierii lui Hristos: mântuitorul se

¹⁾ IBIDEM, tab. 250.

²⁾ ACELAȘI, *Die röm. Mosaiken und Malereien der kirchl. Bauten vom IV. bis XIII. Jahrhundert*. Freiburg Br. 1916, III. Band, *Mosaiken*, tab. 50.

³⁾ IBIDEM, tab. 102; cfr. V. SCHULTZE, *op. cit.*, pg. 238

⁴⁾ JOS. WILPERT, *Die röm. Mos. und Mal.*, IV. Band, *Malereien*, tab. 300.

⁵⁾ Cfr. HORACE MARUCCI, *Éléments d'archéologie chrétienne, III, Basiliques et églises de Rome*, ed. 2, Paris și Roma, 1909, pg. 370.

înalță în sus, ținând în stânga ruloul închis, motiv I; dreapta e prinsă de mâna nevăzutului Dumnezeu, care-l ridică spre ceriu ¹⁾.

În diferitele reproduceri de monumente de artă ce însoțesc tratatele de istorie a artelor medievale, apoi în studiile iconografice vom afla numeroase exemple de reprezentare a ruloului în motivul I.

Fig. 1. Vat. Lat. 5407. Ap. Pavel.

Motivul II. În motivul I ține ruloul numai mâna stângă; dreapta e totdeauna liberă, schițând gestul vorbirii sau ridicându-se pentru a da binecuvântarea. În motivul II ambele mâni sunt împreunate prin rulou: stânga prinde ruloul de capătul de jos, iar dreapta ține capătul de sus, (vezi fig. No. 2).

Hristos nu ține niciodată ruloul în felul acesta, ci numai apostolii, profeții și alți sfinți. Motivul acesta îl găsim în toate domeniile artei

medievale, fiind întrebuințat mai des chiar decât motivul I.

Motivul V ne arată ținuta judecătorului. Ruloul închis e sprijinit cu capătul de jos pe genunchiul stâng, iar capătul superior e prins cu mâna stângă. Motivul acesta e întrebuințat foarte rar în arta creștină. Ni-l arată mai ales pe Hristos ca judecător la judecata din urmă. Cunoscut numai câteva exemple: un mozaic ²⁾ din mausoleul constantinian, din timpul lui Constantin cel Mare, ni-l înfățișează pe Hristos șezând în tăria ce-

¹⁾ V. SCHULTZE, *op. cit.*, pg. 272 și fig. 85

²⁾ J. WILPERT, *Mosaiken*, tab. 5; cfr. GIOV. BATTISTA DE ROSSI, *Mosaici cristiani e saggi dei pavimenti delle chiese di Roma anteriori al secolo XV. Tavole crono-litografiche con cenni storici e critici*, Roma, 1899, tab. 3.

riurilor; cu dreapta predă cheile lui Petru, iar cu stânga ține ruloul închis în motivul V. Avem apoi: „icoana mântuitorului“ din capela Sancta Sanctorum de lângă S. Giov. in Lat. din Roma, executată la începutul sec. 13 ca copie a unei icoane din sec. 5 d. Hs.¹⁾; un mozaic din absida bisericii S. Vitalis din Ravena²⁾ din sec. 6, cu Hristos tronând în tăria ceriurilor; o miniatură din codicele purpuru din Rossano³⁾, de la finea sec. 6: Pilat șede pe tron în mijlocul Ovreilor, care-l acuză pe Hristos; cu stânga ține ruloul închis sprijinit pe genunchiul stâng, cu dreapta face un gest, care pare că spune: nu găsesc lui Hristos nici o vină. Motivul ni-l arată pe Pilat ca judecător.

Același motiv, totuși fără nici o semnificație simbolică, îl găsim de două ori în codicele Dioscurides din Viena⁴⁾, dela începutul sec. 6.

Un exemplu de motiv VII, de bună execuție, avem în mozaicul din sec. 12 din absida bisericii Santa Maria Nova din Roma: Fecioara cu Isus în brațe are la stânga pe apostolii Petru și Andrei, la dreapta pe Iacob și Ioan. Apostolii stau în

Fig. 2. Vat. Lat. 5407. Ap. Andrei.

¹⁾ H. MARUCCHI, *op. cit.*, pg. 102.

²⁾ V. SCHULTZE, *op. cit.*, pg. 218 și fig. 66.

³⁾ ANT. MUÑOZ, *Il codice purpureo di Rossano e il frammento Sino-pense*, Roma, 1907, tab. XIV; CHARLES DIEHL, *Manuel d'art byz.*, Paris, 1910, pg. 240, fig. 123.

⁴⁾ J. KARABACEK, A. DE PREMERSTEIN, C. WESSELY, I. MANTUANI: *Dioscurides, codex Aniciae Iulianae, picturis illustratus nunc Vindobonensis Med. gr. I, phototypice editus*, Lugduni Batavorum 1906, fol. 4 b și 6 b (tomul X din Codices Graeci et Latini photographice depicti duce Scatone de Vries); cfr. V. GARDTHAUSEN, *Gr. Pal.*, II, ed. 2, pg. 134—138.

picioare, Andrei ține ruloul închis în stânga, motiv I, Ioan ține ruloul în motivul II, iar Petru și Iacob țin în stânga ruloul deschis la mijloc, prinzând ambele convolute, foia deschisă din mijloc atârând în jos ¹⁾). E motivul întreruperii lecturii.

Și arta creștină medievală a creat câteva motive. Un subiect adesea întrebuițat în sec. 4 și 5 d. Hs. este prinderea de către apostolul Petru în poala hainei sale a unui capăt al ruloului deschis, care atâră în jos din mâna stângă a lui Hristos ca o fâșie lungă. Reprezentarea aceasta e un simbol: împiedecând ruloul să atingă pământul și să se murdărească, Petru e arătat ca păzitor al logos-ului ²⁾). Exemple avem în mozaicurile sec. 4: un mozaic ³⁾ din mausoleul constantinian îl înfățișează pe Hristos între apostolii Petru și Pavel; dreapta o ridică în sus ca semn că trimite pe apostoli în lume să vestească evangelia, iar în stânga ține un rulou deschis, care atâră în jos ca o fâșie lungă, purtând inscripția: Dominus pacem dat. Sf. Petru prinde în manta capătul de jos al ruloului.

Un exemplu similar avem în mozaicul din jumătatea a doua a sec. 4 din biserica baptesimală a Sf. Ioan din Neapole ⁴⁾). Fâșia are inscripția: Dominus legem dat.

Ruloul e simplu atribut, el nu mai indică acum adevărata carte în raporturile ei cu omul.

Ruloul deschis ținut în stânga de convolutul superior, cu partea inferioară atârând în jos, are acum funcțiunea de placardă, care poartă legende caracteristice în legătură cu figurile reprezentate. Inscripția e principalul, figura și ruloul au numai un rol secundar. Lățimea ruloului deschis e adeseori foarte mare. Motivul îl găsim întrebuițat, în lumea apuseană latină și în cea greacă din răsărit, în ornamentarea bisericilor și în miniaturile cărților. Il întâlnim mai ales în înfățișările profeților și ale apostolilor. Inceputuri de întrebuițare a ruloului-placardă

¹⁾ H. MARUCCHI, *op. cit.*, pg. 362; DE ROSSI, *op. cit.* tab. 33. O miniatură cu același motiv din cod. Arcerianus din s. 6 la TH. BIRT, *Die Buchrolle in der Kunst*, pg. 191, fig. 130. Miniatura e o copie de pe un mode clasic. Exemple de pe sarcofage creștine din epoca primitivă creștină la BIRT, *op. cit.*, pg. 190—196.

²⁾ Cfr. TH. BIRT, *Die Buchrolle*, pg. 185—186.

³⁾ J. WILPERT, *Mosaiken*, tab. 4.

⁴⁾ IBIDEM, tab. 32.

am avut acum în sec. 4 în cele două mozaicuri amintite, cu inscripția : Dominus pacem (legem) dat. Unele picturi murale¹⁾ din sec. 7 din biserica Santa Maria Antiqua din forul roman ne arată deasa întrebuintare a motivului acestuia chiar în timpul acela.

În figura 3 reproduc un exemplu dintr'o miniatură din Cod. Vat. Lat. 39, fol. 17v, din sec. 13.

Fig. 3. Vat. Lat. 39, fol. 17v.

Ori și de câte ori artistul evului mediu și chiar al timpurilor mai noi a vroit să adăogă o legendă pe lângă o figură de sfânt, pe care a zugrăvit'o, s'a servit de motivul acesta. Ruloul e ținut totdeauna în mâna stângă, afară numai de cazurile când, din considerații de simetrie atunci când se reprezintă mai mulți sfinți, ruloul e ținut și în dreapta.

Din arta bizantină motivul acesta a trecut, în formă definitiv fixată, în arta bisericească a popoarelor slave din Balcani, în cea a Rușilor și în arta bisericească românească, vezi fig. 4.

¹⁾ cfr. J. WILPERT, *Malereien*, tab. 142 și 143.

Alt motiv, care dă ruloului aceeași funcțiune de purtător al unei legende e următorul: ruloul deschis e ținut de capătul de jos în stânga, iar capătul superior se lansează în sus peste

Fig. 4. Fresc din Voroneț (V. GRECU, *Din frumusețile vechilor noastre biserici*, fig. 7, în Cal. „Glas. Buc.” 1927).

umăr, atârănând în aer fără nici un sprijin, vezi fig. 5. Motivul acesta nu e întrebuințat atât de des ca motivul precedent. El e o imitație a felului de a ține codicele în stânga sprijinit de braț. Adeseori capătul superior e înfățișat în formă de convolut.

Alt motiv e reprezentarea ruloului larg deschis la mijloc, ținut cu mâinile de cele două convolute. E o corupere a clasi-

cului motiv VI: cetitul în ruloul deschis. Motivul VI ne înfățișează cetitul adevărat; ambele mâni țin, la distanță mică una de alta, cele două convolute, deschise fiind numai o mică parte a ruloului cu textul, care tocmai se cetește. Pagina deschisă a ruloului e îndreptată înspre cetitor. Ruloul nu atinge niciodată corpul cetitorului. Altfel se prezintă motivul medieval.

Partea deschisă a ruloului e foarte mare, tot atât de mare fiind și distanța între mâinile, care țin cele două convolute. Ruloul atinge totdeauna corpul celui ce-l ține în mâni. Pagina deschisă cu textul e îndreptată în partea cea mai mare a cazurilor înspre privitor. Și motivul acesta dă în parte ruloului funcțiunea de placardă.

Sunt mai multe feluri de a ține cele două convolute, după poziția pe care o are partea deschisă a ruloului.

Partea deschisă poate avea poziție orizontală; în cazul acesta ambele mâni țin de obicei convolutele în același fel. Exemple avem chiar din epoca veche a artei creștine: o pictură murală din sec.

Fig. 5. Vat. Lat. 39, fol. 4r, din sec. 13.

3 din catacombele Pretextat¹⁾ cu Hristos, care ține cu ambele mâni un rulou larg deschis, cu textul înspre privitor, cu două șiruri scrise în lungul roului; o lipsanotecă din Brescia²⁾: Hristos, cu înfățișare de tânăr fără barbă, stă între șase apostoli, ținând cartea legii larg deschisă.

Puternică e impresia, pe care o face imaginea. Suprafața deschisă a ruloului e îndreptată de asemenea înspre privitor.

Fig. 6. Din Th. Birt, *Die Buchrolle in der Kunst*, fig. 184.

O pictură, dela finea sec. 13, din S. Maria Maggiore din Roma, înfățișează pe profeți ținând rulourile în același fel³⁾.

Poziția părții deschise a ruloului e însă de obicei semiorizontală. Stânga ține convolutul de sus cu patru degete în afară și cu policariul înlăuntru, iar dreapta prinde convolutul de jos, patru degete trecându-le sub convolut, iar policarul prinzând de-asupra, fig. 6.

Motivul în forma aceasta cu ruloul ca atribut al profeților, apostolilor, evangeliștilor și al altor sfinți îl întâlnim mai ales în arta bizantină, atât în ornamentația murală a bisericilor cât și în miniaturile manuscriselor. Amintesc din nou cod. Vat. Gr. 1613, unde profeții țin de obicei ruloul în felul acesta. În *Manuel d'art byz.*, Paris, 1910, al lui CHARLES DIEHL, în *Byz. Art and Archaeology*, Oxford, 1911, de O. M. DALTON, în N. P. KONDAKOV, *Pamjatnyky hrystianskogo yskusstva na Athonje*, St. Petersburg, 1902, vom găsi destule exemple în reproducerile ce ni se dau.

Motivul acesta e întrebuințat și în apus. E curioasă înfățișarea ruloului într-o sculptură a lui Nicola Pisano din Campo Santo din Pisa⁴⁾: ruloul e larg deschis în poziție quasi semio-

1) J. WILPERT, *Roma sotter.*, tab. 49.

2) V. SCHULTZE, *op. cit.*, pg. 279 și fig. 87; TH. BIRT, *Die Buchrolle*, pg. 169 și fig. 105.

3) J. WILPERT, *Malereien*, tab. 276—278.

4) TH. BIRT, *Die Buchrolle*, pg. 331, fig. 189.

rizontală ; evangelistul ține cu dreapta un convolut, iar cu stânga prinde de jos marginea părții deschise ; convolutul din stânga stă în aer.

Uneori ruloul are forma unui S, un convolut fiind întors înlăuntru, iar celalt în afară.

Textul e îndreptat totdeauna înspre privitor. Scriitura e așezată în curmezișul ruloului, adecă transversa carta.

În toate trei motivele din urmă figurile înfățișate cu ruloul stau, de obicei, în picioare.

* * *

În arta greco-romană scrisul e înfățișat foarte rar. La Greci și la Romani scrisul nu era considerat ca la Egipteni ca o muncă onorantă, ci era mai mult o meserie exercitată de anumiți sclavi. Figurile sunt înfățișate scriind pe o singură foaie sau pe o tablă cerată, ținute pe genunchi sau pe antebrațul stâng. Un fragment de relief de sarcofag antic ne reprezintă scrisul chiar pe un rulou întreg¹⁾ : scriba șede pe pământ ; ruloul e deschis la mijloc, partea deschisă fiind îndoită în două, așa că scriba ține cele două convolute în mâna stângă. Partea deschisă e sprijinită pe genunchiul stâng, puțin ridicat pentru a da foii o poziție potrivită pentru scris ; cu dreapta scriba scrie cu 'calamul, așezând textul în pagini (*ad paginas conversa*). Totul e natural ; relieful ne înfățișează felul real de a scrie al anticilor.

În arta creștină medievală, înainte de toate însă în arta miniaturistă a manuscriselor, scrisul pe rulou e un motiv întrebuințat foarte des, mai ales în înfățișarea apostolilor autori de scrieri, a evangeliștilor și a vechilor scriitori bisericești (Hieronymus, sf. Augustin, Ambrosius).

Motivul acesta e o fantezie a artistului, el nu ne înfățișează scrisul real.

a). De obicei figurile sunt înfățișate scriind la pult, așezând textul *transversă carta*. Uneori rulourile sunt reprezentate cu convolute la ambele capete, înțepenite în aer fără nici un sprijin, partea larg deschisă fiind așezată pe pult ; alte ori partea scrisă a ruloului cade peste pult în jos la pământ. Stânga servește scribei sau pentru ținerea cuțitașului, necesar

¹⁾ TH. BIRT, *Die Buchrolle*, pg. 204—205 și fig. 139.

pentru ascuțitul penei, sau pentru prinderea marginiei părții deschise a ruloului. Înfațișarea scrisului în rulouri pe pult e o imitație a scrisului codicelor pe pult. Manuscrisele medievale, latine și grecești, abundă în reprezentarea motivului acestuia.

b). Vechiul motiv cu înfațișarea scrisului în ruloul ținut pe genunchi îl întâlnim destul de rar în miniaturile manuscriselor. Amintesc câteva exemple: Ross. 251 din Vaticana, codice grec din sec. 10 sau 11, fol. 2v; scriba șede pe un scaun cu spătar și scrie transversa carta în ruloul întins pe genunchi; Vat. Lat. 20, Apocalipsa, din sec. 15, fol. 376v: apostolul Petru scrie în același fel; Ross. 367, codice miscelaneu din sec. 15 cu diverse scrieri bisericești, fol. 51v: în inițiala P evangelistul Marcu e înfațișat șezând jos pe pământ, scriind într'un rulou întins peste ambii genunchi; genunchiul stâng e puțin ridicat pentru a da o poziție potrivită și un sprijin paginei ce se scrie; scriitura merge în lungul ruloului; un tetraevangeliiu din Arhiva de Stat din Coblenza, din sec. 10, cu evangelistul Luca. Ruloul e foarte puțin sprijinit de genunchi; face mai mult impresia că plutește în aer¹⁾.

c). Cod. Vat. gr. 1613, Menologiul lui Vasile II, ne dă pe fol. 213 un exemplu de reprezentare a scrisului în rulou ținut pe antebrațul stâng; sf. Ioan Damaschenul șede pe un *διφρος*, un scaun fără spătar, în fața unei mescioare simple, pe care se află un penal cu două călimare; pe antebrațul stâng ține un rulou, trecând mâna stângă pe de desupt și prinzând cu degetele marginia din afară. Scrie *transversa carta*. Partea scrisă a ruloului atârână în jos pe lângă piciorul stâng, iar partea nescrisă e sprijinită cu un convolut pe partea de sus a piciorului drept. Cotul stâng se razimă pe genunchiul stâng, vezi fig. 7.

Înfațișarea scrisului pe ruloul întins pe genunchi sau sprijinit pe antebrațul stâng e de asemenea o imitație a felului de a scrie în codice.

În general trebuie să observăm că raporturile dintre om și codice au determinat adeseori înfațișarea ruloului: în apocalipsa din Trier²⁾, din sec. 9—10, un personaj nimbă, pro-

¹⁾ Vezi reprod. în *Pittura tedesca antica*, vol. X din *La civiltà artistica*, Roma, tab. 5.

²⁾ *IBIDEM*, tab. 13.

babel apost. Ioan, ține în stânga îndoită, acoperită de manta, un rulou închis în felul cum se țineau codicele sprijinite pe antebrațul stâng. Uneori se reprezintă ruloul-evantaliu, ținut tot în stânga, sprijinit de antebraț. Ruloul e deschis puțin, capetele inferioare ale celor două convolute, jos convergente, sunt prinse de jos cu mâna. Capetele superioare ale convolutelor sunt divergente, lăsând o pagină deschisă în formă de triunghiul culcaci

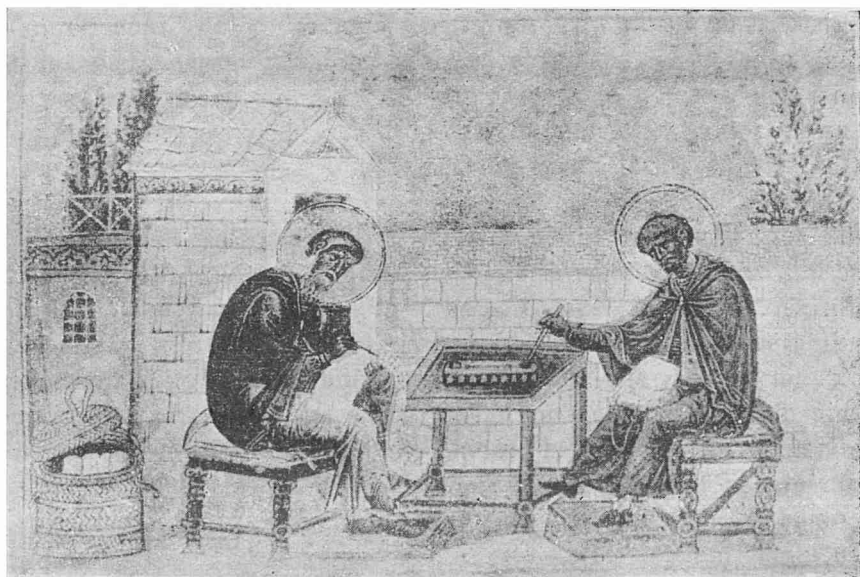

Fig. 7. Vat. Gr. 1613, fol. 213, Menologiu lui Vasile II.

pe cap. Exemple am aflat într'un mozaic din S. Aquilino din Milano, din sec. 4 d. Hs.¹⁾, cu reprezentarea lui Isus între apostoli și într'o pictură murală grecească din Athos, cu sf. Petru²⁾.

În legătură cu rulourile se înfățișează adeseori și scriniul (κιβωτός, κιβώτιον, κίστη, τεῦχος, scrinium, capsă, cista), care servea la păstrarea și transportul rulourilor. În monumentele de artă din antichitate anterioare epocii alexandrine scriniile sunt patr-

¹⁾ PIETRO TOESCA *La pittura e la miniatura nella Lombardia dai più antichi monumenti alla metà del quattrocento*, Milano, 1912, pg. 1, fig. 1 și pg. 10, fig. 4.

²⁾ P. N. KONDAKOV, *Pamjatniki hrystianskago yskusstva na Athonje*, S. Petersb., 1902, pg. 65.

unghiulare, mai mult late decât înalte¹⁾. În ele rulourile erau așezate *zăcând*. Din epoca elenistă însă scriniile sunt rotunde, mai înalte decât late; rulourile erau așezate în *picioare*, având fixat un *titulus* la „*fruntea*” superioară. Scriniile sunt înfățișate uneori cu încuetoare și cu o sfoară sau curea pentru purtat.

Scriniul e cunoscut și vechii arte creștine. În picturile murale ale catacombelor, mai ales în picturile din sec. 4, întâlnim adeseori reprezentarea scriniului în legătură cu înfățișarea lui Hristos sau a sfinților. Amintim câteva exemple: Coemeterium Maius²⁾, sec. 4: Isus șede în tăria ceriurilor, ținând în stânga un rulu deschis. În dreapta și în stânga lui se află câte un scriniu rotund. În catacombele Domitilla³⁾, din sec. 4: lângă apostolii Petru și Pavel se află câte un scriniu, din care se văd ieșind capetele a cinci rulouri. Tot în catacombele Domitilla⁴⁾, pictură din sec. 4 cu Isus între apostoli: la picioarele lui Hristos e un scriniu rotund, din care ies capetele a opt rulouri. Altă pictură, din sec. 4, din aceleași catacombe⁵⁾ cu defuncta Veneranda în atitudine de orantă și cu sf. Petronilla, la picioarele căreia se află un scriniu rotund cu mai multe rulouri, vezi fig. 8. Un mozaic din S. Aquilino⁶⁾ în Milan, din sec. 4, cu Hristos între apostoli; jos e un scriniu rotund cu 6 rulouri. O pictură murală din absida bisericei sepulcrale a sf. Felix și Adauctus din catacombele Commodilla⁷⁾, din sec. 4, ne înfățișează un scriniu roș cu cinci rulouri.

În sec. 4 după Hristos scriniul se va fi întrebuițat încă în vechea lui funcțiune de păstrător și purtător al vechilor rulouri scrise în sec. 3; totuși în picturile creștine din sec. 4 din catacombe scriniul are ca și ruluul în mâinile sfinților mai mult valoarea unui atribut. Simplu atribut e scriniul și în câteva miniaturi de manuscrise: cod. Vat. gr. 1522, evang. din sec. 10, fol. 4v, 93v, 108v, și 127v: evangeliștii sunt înfățișați scriind în codice așezate pe genunchi; la picioarele lor se vede câte un scriniu

1) Despre scriniile antichității vezi TH. BIRT, *Die Buchrolle*, pg. 248—255,

2) J. WILPERT, *Roma soft*, tab. 168.

3) IBIDEM, tab. 181.

4) IBIDEM, tab. 193.

5) IBIDEM, tab. 213.

6) ACELAȘI, *Mosaiken*, tab. 40.

7) ACELAȘI, *Malereien*, tab. 130.

rotund, cu capacul boltit ridicat în sus, cu câte patru rulouri. Cod. Ross. 235, din sec. 11, evang. cu canoane: fol. 70r, evangelistul Marcu scrie la pult într'un codice; în dreapta și în stânga lui se află câte un scriniu rotund, cu rulouri legate la mijloc cu o sfoară; fol. 172v, vezi fig. 9: evang. Ioan scrie deasemenea într'un codice așezat pe pult. În fața lui se vede jos un scriniu

Fig. 8. J. WILPERT, *Roma sott.*, tab. 213, din sec. 4 d. Hs.

rotund cu cinci rulouri legate la mijloc cu sfoară. Cod. Vat. gr. 1613, fol. 213, vezi fig. 7: Sf. Ioan Damaschenul și sf. Cosma scriu, șezând față în față, despărțiți printr'o mescioară, cel dințaiu într'un rulou sprijinit pe antebrațul stâng, al doilea într'o tavoletă. Inapoia sf. Ioan Damaschenul se vede jos un scriniu rotund, frumos lucrat din papură sau poate din nuiiele de răchită, cu capacul pe jumătate deschis, cu patru rulouri înlăuntru. Capacul și scriniul au toarte.

În antichitate scriniile pentru rulouri erau făcute din lemn, metal sau fildeș. Scriniul de nuiiele de răchită din miniatura aceasta simbolizează, probabil, sărăcia monahală sau poate e o

aluzie la ocupația Sf. Ioan Damaschenul, care împletea coșârci (σπυρίδες) cu propriile lui mâini ¹⁾).

Din proprietățile exterioare ale ruloului înfățișat în arta medievală amintesc direcțiunea șirului în rulourile scrise și legarea ruloului închis cu sfoară sau fâșii de piele.

Artistul așează textul în ruloul scris sau ce se scrie de obicei *transversa carta*, adică în curmezișul ruloului. Uneori șirurile merg în lungul ruloului. În ambele cazuri felul medieval de a scrie diplomele a înrăurit reprezentarea felului de a scrie în rulouri.

Legarea ruloului închis era obișnuită la vechii Egipteni ²⁾; arta lor ne dă numeroase exemple.

În arta clasică romană legarea rulourilor nu e înfățișată, deși e fără îndoială, că în viața de toate zilele rulourile închise vor fi fost *uneori* legate cu fâșii de piele pentru o conservare mai bună. *Lora rubra membranae* ale lui Çatul, 22, 7, înseamnă tocmai astfel de fâșii roșii de piele, cu care se legau rulourile închise ³⁾).

În schimb arta creștină ne dă în unele monumente de artă câteva exemple, care ne arată însă un obicei cu mult anterior timpului în care au fost executate aceste monumente. Se pare că legarea ruloului cu o sfoară s'a întrebuințat în epoca veche creștină mai mult la cărțile sfinte, imitând un obicei evreesc, după care cărțile necesare cultului erau legate cu o sfoară de păr sau cu o fâșie de pergament ⁴⁾). Legarea e simplă, dublă sau întreită. Uneori întâlnim chiar legarea cu șapte sfori, imitând fără îndoială cartea cu șapte peceti și cu șapte legături din Apocalipsă, 5, 1—5. Legarea se face cu sfori sau cu fâșii de piele.

Iată câteva exemple: pictură murală dela finea sec. 5 din catacombele Ponziane ⁵⁾ cu sf. Pumenius și Apost. Petru ținând rulouri închise în motivul II, înfășurate de trei ori cu sfoară; un mozaic din baptisteriul ortodox din Ravena ⁶⁾, de la mijlocul

1) Cfr. MIGNE P. G. 94, col. 465, *Viața Sf. I. Damasch.* de IOAN IEROSOL., cap. 26.

2) TH. BIRT, *Die Buchrolle*, pg. 9.

3) IBIDEN, pg. 242.

4) L. BLAU, *Studien zum Althebr. Buchwesen*, pg. 35.

5) J. WILPERT, *Roma sotter.*, tab. 255.

6) ACELAȘI *Mosaiken*, tab. 80.

sec. 5, cu un profet care ține în motivul II un rulo închis, înfășurat de trei ori cu o bandă roșie; o pictura murală din jumătatea a doua a sec. 7 din biserica sepulcrală a sf. Felix și Adauctus din catacombele Commodilla ¹⁾ cu evangelistul Luca, care ține de asemenea în motivul II un rulo închis legat de trei ori cu sfoară; mozaicul din arcu de triumf din biserica sf. Cosma

Fig. 9 Ross. 235, fol. 172v, evang. din sec. 11.

și Damian din Roma, din sec. 6, cu un rulo înfășurat de șapte ori cu sfoară ²⁾; mozaicul din jumătatea întâia a sec. 6 din bolta absidei bisericei sf. Vitalis din Ravena ³⁾, cu Hristos șezând pe globul pământesc, ținând în motivul V un rulo legat cu șapte sfori negre; Cod. Vat. gr. 1613: fol. 124, profetul Ioil ține în motivul I un rulo închis legat odată cu o fâșie roșie; fol. 250, cei trei patriarhi țin, tot în motivul I puțin corupt, rulo-uri legate de două ori cu sfoară; fol. 367 cu un rulo legat odată cu o

¹⁾ J. WILPERT, *Malereien*, tab. 130.

²⁾ TH. BIRT, *Die Buchrolle*, pg. 241.

³⁾ V. SCHULTZE, *op. cit.* pg. 218—219 și pg. 66.

sfoară, ținut în motivul II de Sf. Simeon; Cod. Vat. Gr. 699, *Topografia creștină a lui Cosma Indicopleustul*, din sec. 9 fol. 81r cu Ap. Petru care ține în motivul II un rulou legat odată cu sfoară; Cod. Ross. 235, fol. 172v cu un scriniu cu cinci rulouri legate odată la mijloc.

Un semn de umbilicus nu se observă niciodată în înfățișările ruloului în arta medievală. Uneori artistul a încercat, totuși fără să isbutească de multe ori, să înfățișeze spirala „frunții” ruloului.

* * *

Am spus, că în evul mediu ruloul n'a fost întrebuințat în domeniul literaturii: el nu mai era *carte*. În mâna lui Hristos sau a sfinților el e simplu simbol. Artă medievală nu ne înfățișează raporturi reale dintre om și rulou sau, când se pare că ni le înfățișează, raporturile au existat în antichitate iar nu în evul mediu. Artei îi place să întrebuințeze motive vechi, tradiționale; astfel vedem utilizate în arta medievală unele motive ale artei greco-romane. Din cauza tradiționalismului în artă înfățișarea ruloului în monumentele de artă chiar din sec. 3 și 4 d. Hristos nu constituie un criteriu pentru determinarea măsurii de întrebuințare a cărții-rulou în viața culturală a timpurilor aceleora. Necunoașterea în evul mediu a adevăratelor raporturi dintre om și rulou a dus la coruperea acestuia, la înfățișarea lui în artă ca rulou-placardă și rulou-stindard.

Raporturile dintre om și codice apoi felul de a scrie diplomele au înrâurit adeseori felul de înfățișare a ruloului în artă.

B. Codicele.

1. *Isbânda codicelui asupra ruloului. Fragmente de codice păstrate din s. 2—5 după Hristos.*

Modelul nemijlocit pentru formarea codicelui a fost diptihul. Poliptihul se numea *caudex* la vechii Romani¹⁾.

La început numele de codex nu-l întâlnim întrebuințat în legătură cu domeniul literaturii. Prin sec. 1 în. de Hs. și sec. 1 și 2 d. Hs. acest nume e dat registrelor de socoteli ale comer-

¹⁾ SENECA, *De brevitate vitae*, c. 13: plurium tabularum contextus caudex apud antiquos vocabatur, unde publicae tabulae codices dicuntur.

cianților — registrelor de venituri și cheltueli, *codex accepti et depensi*¹⁾ —, și dosarelor, care cuprindeau hotărârile senatului²⁾. Acești codices erau formați de obicei din table cerate, reunite în poliptihe.

Din motive practice tabla cerată a fost înlocuită în diptihe foarte adeseori acum în cei dintâi ani ai imperiului cu foaia de pergament.

Înlocuirea într'un poliptih a tablelor cerate, a scândurelelor de lemn unse cu ceară, cu foaia de pergament ne-a dat *codicele*, forma de carte, care în tot cursul evului mediu și până în zilele noastre a fost și este purtătorul gândului scris.

În sec. 1 d. Hs. noua formă de carte, codicele de pergament, se numește în domeniul literaturii *pugillares membranei*³⁾ sau *pugillares membranacei*⁴⁾.

Ivirea codicelui în noul rol de carte e o urmare a întrebuințării pergamentului pentru necesitățile scrisului. Nu vom stăruia asupra întrebuințării pergamentului ca material pentru scris. În fiecare manual paleografic găsim informații suficiente⁵⁾.

Acum în timpurile vechi, cu mult înainte de era noastră, s'a întrebuințat, uneori, de cătră popoarele de cultură de atunci pe lângă unele materiale primitive, pe lângă papyrus și pielea ca material pentru scris, într'o pregătire de multe ori rudimentară. Totuși și pergamentul întrebuințat pentru scris în timpurile dinainte de era noastră avea ca și papyrus-ul forma de rulou. *Când vorbim deci de pergament ca material pentru scris nu trebuie să ne gândim numai de cât la forma codicelui.* Pergamentul a fost întrebuințat în domeniul scrisului cu mult înainte de ivirea

1) DAKEMBERG-SAGLIO, *Dict. des ant. gr. et rom.*, Paris 1918, pg. 1267, s. v; cfr. PLINIUS, *Nat. Hist.*, II, 7; vezi și *Digeste, De edendo*, II, tit. 13, § 1 și 2: *editem ratio ita intellegitur si a capite edatur... scilicet ut non totum cuique codicem totasque membranas inspiciendi describendique potestas fiat, sed...*

2) Cfr. ASCONIUS, *in Milon.*, pg. 29, ed. KIESSLING-SCHÖLL: *Populus duce Sex. Clodio scriba corpus P. Clodii in curiam intulit cremavitque subsellis et tribunalibus et mensis et codicibus librariorum. Librarii sunt secretarii senatului.*

3) MARTIAL, 14, 3 și 7.

4) C. I. L. X, 6.

5) Vezi mai ales TH. BIRT, *Das antike Buchwesen in seinem Verhältniss zur Litteratur*, Berlin, 1882, pg. 46—126.

codicelui literar. Nu trebuie să uităm apoi, că și în cele dintâi secole ale erei noastre și chiar mai târziu întâlnim *uneori* rulouri de pergament. Rulourile de pergament cu scrieri literare aveau din punct de vedere juridic acum în sec. 1 după Hristos valoare de *carte* ¹⁾.

Chestiunea care se pune pentru noi e să știm, când a început să se întrebuințeze mai întâi codicele de pergament în domeniul literaturii și când a înălțurat definitiv ruloul din domeniul acesta.

Bazați pe textul unei inscripții ²⁾ din orașul Priene din Asia Mică, de prin anul 84 în. de Hs., în care se spune că Aulus Aemilius Zosimus, secretarul orașului, a făcut să se scrie toate actele publice în dublu exemplar, unul pe pergament, al doilea pe papyrus: διπλὴν τὴν ἀναγραφὴν αὐτῶν παραδοὺς ἐν δερματίνοισι καὶ βυβλίνοισι τεύχεσιν, unii ³⁾ au văzut în inscripția aceasta o confirmare a opiniunii, care fixează acuma în sec. 1 în. de Hristos data ivirii codicelui de pergament. Totuși U. WILCKEN ⁴⁾ a stabilit în mod concludent că τεύχος din inscripție nu înseamnă codice ci rulou. ROHDE ⁵⁾ a căutat să stabilească întrebuințarea codicelui de pergament în timpurile anterioare erei noastre sprijinindu-se pe un loc din Galen (XVIII B, 630 K), în care acesta face mențiune de vechi texte ale lui Hippocrates, scrise cu 300 de ani mai înainte parte ἐν βιβλίοις parte ἐν χάρταις, parte ἐν διφθέροις. Rohde presupune că prin ἐν χάρταις ni se arată codice papyracee, afirmând în același timp că în ἐν διφθέροις trebuie să vedem codice de pergament. V. GARDTHAUSEN ⁶⁾ admite concluziile lui Rohde. Totuși cred că la Galen avem de a face cu o abundență de termeni, cu un pleonasm, ἐν βιβλίοις putând fi identic cu ἐν χάρταις. În ἐν διφθέροις trebuie să vedem rulouri de pergament. Acest loc

¹⁾ ULPIAN, *Digeste*, 32, 52, 3: ait enim (sc. Sabinus) membranas quae scriptae sint contineri (sc. libris legatis). Apoi verdictul lui Ulpian însuși: librorum appellatione continentur omnia volumina, sive in charta sive in membrana sint sive in quavis alia materia.

²⁾ Publicată de HILLER VON GÄRTINGEN, Berlin 1906.

³⁾ W. SCHUBART, *Das Buch bei den Griechen und Römern*, Berlin 1907, pagina 102.

⁴⁾ *Zur Gesch. des Kodex*, *Hermes* 44, 1909, pg. 150—151.

⁵⁾ *Göttinger Gel. Anz.*, 1882, pg. 1546—1547.

⁶⁾ *Griech. Pal.* I, ed. 2, Leipzig, 1911, pg. 97.

la Galen se poate explica și altfel. O inscripție cu aceeași termeni ne amintește TH. BIRT¹⁾, opinând că *διφθέραι* și *χάρται* arată materialul de piele și de papyrus necesar scrisului, simplu, încă în bucăți nici necusute și nelipite între olaltă, fără să fie transformat în forma cărții literare, în forma ruloului, deci simple foi servind numai pentru concepte, în opoziție cu *βιβλία*, care înseamnă cărțile literare. Th. Birt ne dă și un exemplu din literatura latină, unde se întâlnesc aceeași termeni:

Iam liber et positis bicolor membrana capillis

*Inque manus chartae nodosaeque venit harundo*²⁾.

C. WACHSMUTH³⁾ vede existența codicelui de pergament înainte de era creștină în împărțirea în pentade a scrierilor, care se compuneau din mai mulți *libri*. Pentadele, după părerea lui Wachsmuth, trebuie să ni le închipuim alcătuind codice de pergament. Totuși pentada în antichitate nu înseamnă un codice cu cinci *cărți* ci o grupă de cinci rulouri, care făceau parte din aceeași scriere mai întinsă⁴⁾.

Pentru o bună și sigură păstrare a întinselor scrieri cu cărți multe cărțile erau împărțite în grupe cu număr egal de cărți adecă de rulouri. Aceste grupe cuprindeau de obicei cinci, uneori șapte și chiar zece cărți. Decadele lui Livius ne înfățișează tocmai grupe de câte zece cărți.

Putem deci afirma că înainte de era creștină n'au existat codice nici de pergament nici de papyrus. Iliada lui Homer, amintită de Cicero ca un curiosum, scrisă pe pergament într'un format așa de mic, că se putea păstra într'o coajă de nucă, avea probabil formă de rulou scris pe ambele părți.

Abea în sec. I după Hs. avem dovezi sigure de existența formei codicelui de pergament și de întrebuințarea lui pentru

¹⁾ *Das antike Buchwesen*, pg. 61.

²⁾ *PERSIUS*, III, 10.

³⁾ *Rheinisches Museum für Philologie*, 46, N. Folge, Frankfurt am Main, 1891, pg. 331: ... Und da wir diese fünf Bücher umfassenden Handschriften eben doch bestimmt uns als Pergamentcodices denken müssen, so wäre für die Theopomphandschriften vor Diodor dasselbe ermittelt und mithin ein neuer Beleg gewonnen für die von Rohde mit Recht gegen Birt betonte Tatsache, dass bereits vor unserer Zeitrechnung Pergamentcodices bei den Alten für Literaturwerke in Gebrauch waren.

⁴⁾ TH. BIRT, *Die Buchrolle*, pg. 265—266; ACELAȘI, *Das ant. Buchw.*, pagina 34—35.

scrieri literare. În *Apophoretele* lui MARTIAL întâlnim între darurile date cu prilejul Saturnaliilor și cinci codice de pergament cu scrierile lui Homer, Vergiliu, Cicero, Liviu și cu metamorfozele lui Ovid: *Homerus in pugillaribus membranis*, *Vergilius in membranis*, *Cicero in membranis*, *Titus Livius in membranis*, *Ovidi Metamorphosis in membranis*.

Martial orânduiește în versurile sale darurile câte două, unul de valoare adus de bogați, al doilea mai neînsemnat adus de săraci. TH. BIRT, *Das ant. Buchwesen*, pg. 71—82 crede, că aceste codice de pergament erau daruri aduse de oameni săraci, trăgând concluzii asupra valorii reduse a codicelor de pergament din timpul acela. Alți învățați ca FRIEDLÄNDER în prefața la operele lui *Martial* și V. GARDTHAUSEN ¹⁾ cred, dimpotrivă, că aceste codice de pergament reprezintă darurile aduse de oameni opuți. Se poate presupune, că de fapt aceste cinci codice de pergament, cuprinzând *scrieri întinse*, vor fi avut o valoare mai mare decât rulourile de papyrus corespunzătoare (*Homeri Batrachomyomachia*, *Vergili Culex*, *Μεγάνδρου Θάξ*, *Monobiblos Properti*, *Sallustius*), care cuprindeau, cu excepția lui Salust, *numai câte o mică scriere*, de întinderea uuei singure cărți.

Cu prilejul acesta se pune altă întrebare, căreia totuși nu i se poate da un răspuns hotărît: au fost aceste cinci codice numai simple copii izolate, făcute ocazional de oameni nevoiași, cum crede TH. BIRT ²⁾ sau poate aceste cinci codice fac parte din ediții regulate, făcute în formă de codice, ale scrierilor autorilor amintiți? Cu alte cuvinte codicele în sec. 1 d. Hs. servea numai acelui *πένης πεπαιδευμένος* pentru copii particulare și numai pentru lectură proprie sau poate avem acum în sec. 1 d. Hs. codice de pergament puse în circulație de comerțul librar? *Un răspuns concludent nu se poate da. Principalul e stabilirea existenței formei codicelui de pergament pentru scrieri literare acum în sec. 1 d. Hs.* Probabil că primele începuturi de întrebuințare a pergamentului în formă de codice datează din timpul împăratului Tiberiu, când, din cauza lipsei papyrus-ului, a fost în Roma o scumpete excesivă a acestui material pentru scris ³⁾.

¹⁾ *Griech. Pal.*, I, ed. 2, pg. 98.

²⁾ *Das ant. Buchw.*, 86—87.

³⁾ *PLINIUS, Nat. Hist.*, XIII, 13.

În sec. 1 și 2 d. Hs. codicele ocupă un loc modest în viața culturală a timpului. Ruloul e încă netăgăduitul purtător al literaturii. La finea sec. 2 însă și mai ales la începutul sec. 3 codicele începe să facă ruloului o concurență serioasă.

În jumătatea întâia a sec. 3 d. Hs. juriștii Ulpian și Paullus caută să stabilească, dacă din punct de vedere juridic codicele e carte. Ulpian (Dig. 32, 52) e nedumerit, el nu rezolvă chestia nici afirmativ nici negativ. Iată ce scrie el:

Librorum appellatione continentur omnia volumina, sive in charta sive in membrana sint sive in quavis alia materia; sed et si in philyra aut in tilia (ut nonnulli conficiunt) aut in quo alio corio, idem erit dicendum. Quod si in codicibus sint membraneis vel chartaceis vel etiam eboreis vel alterius materiae vel in ceratis codicillis, an debeantur videamus. Et Gaius Cassius scribit deberi et membranas libris legatis: consequenter igitur cetera quoque debebuntur si non adversetur voluntas testatoris.

Contemporanul său Paullus¹⁾ însă decide în „de legatis“, că și codicele are caracterul de carte.

Sunt interesante și definițiile, pe care acești doi juriști le dau noțiunii de carte. Pentru Ulpian cartea e încă unitatea spațială, așa cum s'a conceput în antichitate: *si cui centum libri sint legati, centum volumina ei dabimus, non centum, quae quis ingenio suo metitus est, qui ad libri scripturam sufficerent: ut puta cum haberet Homerum totum in uno volumine, non quadraginta octo libros computamus, sed unum Homeri volumen pro libro accipiendum est* (loc. cit.). Pentru Paullus, dimpotrivă, cartea e o scriere unitară, cu un cuprins bine determinat, având un sfârșit anumit, fără să se considere materialul pentru scris sau forma; pentru Paullus cartea e o unitate ideală: *libris legatis chartae, volumina vel membranae et philurae continentur; codices quoque debentur; librorum enim appellatione non volumina chartarum, sed scripturae modus, qui certo fine concluditur, aestimatur*. Ultima definiție i-a fost sugerată lui Paullus fără îndoială de întrebuintarea tot mai deasă a codicelui în domeniul literar. Faptul că juriștii Ulpian și Paullus s'au ocupat cu chestiunea stabilirii caracterului de carte al codicelui din punct de vedere juridic e o dovadă, că în cea dintâi jumătate a sec. 3 și, poate,

¹⁾ PAULL. Sent. III, 6, 51. 56. 67. 87.

chiar în jumătatea a doua a sec. 2 codicele de pergament se găsea în bibliotecile particulare și probabil chiar în cele publice.

În sec. 3 d. Hs. se dă lupta hotărâtoare între rulou și codice. Tradiționalismul în materie librărie întârziă câțva timp isbânda codicelui.

Sub Diocletian însă isbânda aceasta e definitivă. În sec. 4 adevăratul purtător al literaturii scrise e codicele. Ruloul e întrebuințat numai foarte rar, probabil mai mult în unele cercuri rămase păgâne, ca o reacțiune contra creștinismului, a cărui carte era codicele. În biblioteci textele vechilor rulouri se copiază în codice. În sec. 5 întrebuințarea ruloului pentru texte literare e o raritate, un curiosum, cum fusese codicele în sec. 1 d. Hs.

Sunt multiple cauzele, care au determinat izbânda codicelui de pergament. Aceste cauze sunt de două feluri: cauze de natură internă, adică superioritatea, sub toate raporturile, a pergamentului față de papyrus, și cauze de natură externă. Pergamentul e tare, e durabil, papyrus-ul e fragil, supus repede stricăciunii¹⁾; scriitura pergamentului se putea șterge, pergamentul se putea întrebuința din nou ca material pentru scris²⁾.

Numărul mare de palimpseste medievale ne dovedește lucrul acesta. Acum în antichitate pergamentul era întrebuințat de către scriitori pentru concepte³⁾. Scriitura papyrus-ul nu se putea șterge ușor, iar dacă se încerca ștergerea, papyrus-ul se strica, nu mai era potrivit ca nou material pentru scris. În codice pergamentul era scris pe amândouă fețele, deci un codice cuprindea text mult pe material puțin; ruloul de papyrus era scris numai pe o singură parte. Suprafața lucie a pergamentului spre deosebire de cea a papyrus-ului se lăsa ornamentată, putându-se da astfel prețioase ediții de lux în forma codicelui.

Din cauza durabilității pergamentului codicele de pergament a fost întrebuințat acum de timpuriu pentru cărțile de școală⁴⁾.

¹⁾ Cfr. un loc într-o epistolă ad Ruricium (*Ruricius*, ed. ENGELBRECHT, p. 446, 7): *Chartaceus liber est et ad ferendam iniuriam parum fortis, quia citius charta, sicut nostis, vetustate consumitur.*

²⁾ Cfr. MARTIAL, *epigr.* 14, 3, *Pugillares membranei*:

Esse puta ceras licet haec membrana vocetur:

Delebis, quotiens scripta novare voles.

³⁾ TH. BIRT, *Das ant. Buchw.* 56—60.

⁴⁾ ACELAȘI, *Die Buchrolle*, 25.

Pe de altă parte forma codicelui era mult mai potrivită decât cea a ruloului pentru cărțile care se luau ca lectură în călătorii, apoi pentru cărțile bisericești și cele juridice, care în noua formă puteau fi consultate repede spre deosebire de ruloori, în care aflarea unui loc era așa de dificilă.

La adoptarea codicelui membranaceu de către biserică și cercurile juriștilor au contribuit atât forma așa de potrivită scopului urmărit cât și durabilitatea pergamentului, care nu se uza așa de repede ca papyrus-ul în urma deseii întrebuințări. Codicele membranaceu a fost pus de timpuriu în serviciul bisericii creștine, codicele e adevărata carte a creștinismului. Pentru necesitățile juriștilor codicele a fost adoptat acum pe timpul lui Dioclețian: pe la 300 d. Hs. s'a alcătuit așa numitul *Codex Gregorianus*, o colecție de constituții imperiale; din jumătatea a doua a sec. 4 datează *Codex Hermogenianus*¹⁾.

Pentru florilegii și pentru compilații de întindere mare s'a adoptat de asemenea de timpuriu forma codicelui tocmai pentru că codicele cuprinde text mult pe material puțin²⁾.

La cauzele acestea isvorite din superioritatea pergamentului și a formei codicelui față de papyrus și de rulou s'a adăos apoi insuficiența, uneori chiar lipsa vremelnică a papyrus-ului pentru marile necesități ale scrisului. Intensificarea activității scrisului sub Dioclețian³⁾, creșterea tot mai mare a cererii de cărți necesare educației dar mai ales cultului bisericii creștine triumfătoare, cereri care se ridicau în tot cuprinsul imperiului roman, în orașe și la țară, au făcut insuficiente cantitățile de papyrus produse în Egipt. Rezultatul îl cunoaștem: *pe la 300 d. Hs. codicele de pergament învinge cu desăvârșire ruloul de papyrus*.

Nu papyrus-ul, cum crede V. GARDTHAUSEN⁴⁾, ci pergamentul⁵⁾ stă la baza noii forme de carte. Cele dintâi codice

1) Dr. A. ALBRECHT, *Abriss der röm. Literaturgesch.* Leipzig, ed. Reclam, pagina 414.

2) Cfr. Dr. C. HAEBERLIN, *Beiträge zur Kenntnis des antiken Bibliotheks- und Buchwesens*, în *Centralbl. für Bibliothekswesen*, VII, Leipzig 1890, pg. 287—288; crede că pentru florilegii s'a întrebuințat forma codicelui acum în sec. 2 și 3 d. Hristos.

3) Cfr. NICOLAI GRĂMADĂ, *Studii paleografice*, în *Codrul Cosminului*, II—III, Cernăuți, 1927, pg. 45.

4) *Griech. Pal.*, I, ed. 2, pg. 155.

5) W. SCHUBART, *Das Buch bei den Gr. und Römern*, Berlin 1907, pg. 101.

au fost de pergament. În Egipt însă și chiar în afară de hotarele provinciei acesteia s'a înlocuit uneori în codice pergamentul cu papyrus-ul, dându-ne astfel așa numitele codice papyracee. Totuși foaia fragilă a papyrus-ului nu e potrivită pentru codice: *foaia de papyrus e potrivită pentru a fi făcută sul, foaia de pergament pentru a fi îndoită*.

Să trecem în revistă rămășițele de fragmente de codice aflate în timpul din urmă în Egipt. Această trecere în revistă va confirma rezultatele, la care am ajuns.

Din cele mai vechi fragmente de codice nici unul nu se poate atribui cu certitudine sec. 1 d. Hs. În definitiv nici între papyrii herculanensi nu s'a aflat nici o urmă de codice.

O foaie dintr'un codice de pergament cu *Cretenii* lui EURIPIDE ¹⁾ s'a crezut că datează din sec. 1 d. Hs. Totuși considerații paleografice au făcut să se adopte sec. 2 ca dată a scrierii acestui codice ²⁾. Din același secol datează un fragment de codice membranaceu cu *De falsa legatione* ³⁾.

Două fragmente din două codice papyracee ⁴⁾, unul cuprinzând o polemică filosofică, al doilea cu doctrina medicilor empirici, sunt datate din sec. 1 sau 2 d. Hs. Două fragmente dintr'un codice de papyrus cu *πολιτεία Ἀθηναίων* a lui Aristotel sunt scrise propabil în sec. 2 d. Hr. ⁵⁾. Din sec. 3 d. Hs. ni s'a păstrat un număr considerabil de fragmente de codice papyracee și membranacee, de cuprins profan-literar și religios-creștin. Întrebuințarea codicelui e tot mai deasă. La finea sec. 3 d. Hs. întâlnim chiar în biblioteca imperială din Roma o mulțime de codice, *veteres codices* ⁶⁾.

Înrăurirea codicelui se resimte chiar în aranjarea scriiturii epigrafice: inscripția cosașului din jumătatea a doua a sec. 3 e gravată pe o față întocmită ca o pagină de codice ⁷⁾.

1) Berliner Klassikertexte, V, 2, Berlin, 1907, pg. 73—79.

2) THOMPSON *op. cit.* 30; ALFRED KÖRTE, în *Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete*, V, Leipzig 1913, pg. 566—567.

3) KENYON, *Palaeography of greek papyri* 113 și în *Journal of Philology*, XXII, 247.

4) *Archiv für Papyrusf.*, VI, pg. 240—241, No. 460 și VI, 261—262, No. 499.

5) C. HAEGERLIN, *Griech. Pap.*, în *Centralbl. für Bibliotheksw.*, 14, Leipzig 1897, pg. 346, No. 102.

6) TH BIRT, *Das ant. Buchw.*, 113.

7) N. GRĂMADĂ, *op. cit.*, pg. 64.

În sec. 3 codicele devine adevărata carte a bisericeii creștine¹⁾. Din secolul acesta ni s'ar fi păstrat numeroase codice creștine, dacă din ordinul lui Dioclețian nu s'ar fi nimic în anul 303, în timpul persecuției dioclețiene, un număr considerabil de cărți religioase creștine. În relațiile privitoare la procesele intentate, după promulgarea edictului din Milan, de către organele bisericești „trădătorilor“, care dăduseră agenților imperiali cărți bisericești, întâlnim mereu amintiți codices²⁾.

Dăm o listă, natural necompletă, de fragmentele de codice membranacee și papyracee, de cuprins religios-creștin și literar, din sec. 3 d. Hs.: *Δόγια παρὰκλά* (cod. pap., încep. sec. 3; *The Oxyrhynchus Papyri* I, pg. 1—3, No. 1; cfr. *Centralblatt für Bibliothekswesen*, 14, pg. 493, No. 163a, apoi K. WESSELY, *Les*

1) Cfr. *The Oxyrhynchus Papyri*, II, Londra 1899, pg. 2—3, edit. de BERN. P. GRENFELL și ARTH. S. HUNT.

2) Cfr. MIGNE, P. L. XLIII, col. 511, S. Augustinus, *Contra Cresconium*: dedi Pollio chartulas, nam *codices* mei salvi sunt — e vorba de Marinus, episcopul din Aquae Thibitanae, care dădu agenților imperiali arhiva bisericeii, dar scâpă cărțile —. Donatus, episcopul din Calame, dădu agenților necunosători într'ale scrisului cărți de medicină în locul cărților sfinte, ibidem: Secundus Donato Calamensi dixit: „Dicitur te tradidisse“; Donatus respondit: „Dedi *codices* medicinales“.

Ibidem, col. 638: qui tamen scripserat se sanctos codices tradidisse, Col. 639: scripsit etiam Secundus, et ad se ipsum missos a curatore et ordine centurionum et beneficiarium, qui peterent divinos *codices* exurendos, eique respondisse: christianus sum et episcopus, non traditor!

Tot în legătură cu ordinul imperial de ardere a cărților creștine ni se relatează desbaterile unui proces intentat în Salonic în anul 304 celor trei surori creștine din Macedonia, Agape, Chionia și Irena, care ascunseseră cărți creștine, vezi *Acta sanct. Agapes, Chioniae, Irenes*, în RUINART, *Acta primorum martyrum sincera et selecta*, Paris, 1689, pg. 423; totuși în întrebuintarea termenilor librării nu întâlnim preciziunea de mai sus: *Tuae insaniae propositum ex his quae facis manifeste apparet, quae tot membranas, libros, tabellas, codicillos et paginas scripturarum, quae sunt impiorum Christianorum qui umquam fuerunt, ad hodiernum usque diem servare voluisti.*

Ibidem: Num aliqua apud vos sunt impiorum Christianorum commentaria vel *membranae* aliquae?

Ibidem, pg. 424: quisnam tibi auctor fuit, ut *membranas* istas atque scripturas ad hodiernum usque diem custodies?

Membrana poate fi aici codice de pergament dar și rulou de pergament, despre care știm că a fost întrebuintat și în evul mediu ca rulou liturgic în biserica creștină din Răsărit.

plus anciens monuments du christianisme, în *Patrologia Orientalis*, IV, Paris, 1908, pg. 151, cu datarea între 150 și 300 d. Hs.). 2) Evangelia lui Matei (cod. pap., The Oxyrh. Pap., I, pg. 4, No. 2). 3) Evangelia lui Ioan (cod. pap., The Oxyrh. Pap., II pg. 1, No. 208). 4) Fragment de cuprins religios (cod. pap., The Oxyrh. Pap., II, pg. 9, No. 210). 5) Pastorul lui Hermas (cod. pap., sec. 3—4, The Oxyrh. Pap., III, pg. 7, No. 404). 6) Fragment din Isaia (cod. pap., The Oxyrh. Pap., III, pg. 10—12, No. 406). 7) Fragment din Genesis, cuprinzând patru foi (cod. pap., The Oxyrh. Pap., IV, pg. 28—35, No. 656). 8) Fragm. din Genesis, II, III (cod. membr., The Oxyrh. Pap., VIII, pg. 4—5, No. 1074). 10) Epistola II și III a sf. Iacob (cod. pap., The Oxyrh. Pap., IX, pg. 9—10, No. 1171). 11) Fragment de scriere religioasă coptă, azi în colecția arhid. Rainer din Viena (cod. pap., K. Wessely, *Patrologia Orientalis*, IV, pg. 185—186, No. 17). 12) Fragment cu psalmi (cod. pap., sec. 3—4, The Oxyrh. Pap., X, No. 1226). 13) Fragment cuprinzând 16 foi cu profeții Zaharia și Malachia (cod. pap., *Centralbl. für Bibliotheksw.*, 14, pg. 406, No. 157). 14) Profetul Isaia (cod. pap., K. Wessely, *Studien zur Pal. und Papyruskunde*, 9, Leipzig 1909, pg. 1—2; cfr. GARDTHAUSEN, *Gr. Pal.*, I, ed. 2. pg. 156). 15) XENOPHON, *Cyrop.* I (cod. pap., The Oxyrh. Pap., IV, pg. 146, No. 697). 16) *Fragment istoric latin*, cuprinzând probabil descrierea războaielor Romanilor în Macedonia (cod. membr., The Oxyrh. Pap., I, pg. 59, No. 30; vezi un facsimil la K. Wessely, *Schrifttafeln zur älteren lat. Pal.*, Wien, 1898, tab. XX, No. 48). 17) Fragment epic (probabil fragment dintr'un cod. pap., The Oxyrh. Pap., II, pg. 27, No. 214). 18) Euripide, *Andromacha* (probabil fragment dintr'un cod. pap., The Oxyrh. Pap., III, pg. 101, No. 449). 19) Demosthene, *Contra Aristocratem* (cod. pap., The Oxyrh. Pap., III, pg. 112, No. 459). 20) Fragmente de tratat matematic (cod. pap., The Oxyrh. Pap., III, pg. 141, No. 470). 21) Hesiod, *Theogonia* (cod. pap., The Oxyrh. Pap., VI, pg. 179, No. 873). 22) Philo, diverse scrieri (7 foi dintr'un cod. pap., The Oxyrh. Pap., IX, pg. 16—29, No. 1173). 23) Plato, *Gorgias* (cod. pap., K. Wessely, *Liter. Fragm. aus El-Fajjûm*, in *Mitteilungen aus der Sammlung der Pap. Erz.* Rainer, II—III, Wien, 1880, pg. 76—78). 24) Fragment din Thukydides (cod. membran.,

sec. 3—4, K. WESSELY, *Die Faijûmerreste einer Thukydides-Handschrift*, în Wiener Studien, 7, Wien, 1885, pg. 116—122). 25) Fragment homeric (cod. pap., Berliner Klassikertexte, V, 1, pg. 5, No. P 9968). 26) Homer (cod. membran., sec. 3—4, Archiv für Papyrusforschung, II, pg. 344, No. 87). 27) Fragment dintr'o epopee cu expediția lui Dionysos în India (cod. pap., sec. 3—4, Arch. f. Papyrusf., II, pg. 351, No. 98). 28) Demosthene, Κατὰ Φιλίππου (cod. membran., Arch. f. Papyrusf., II, pg. 361, No. 112). 29) Tratat medical : περί παλμῶν (cod. pap., Arch. f. Papyrusf., III, pg. 296—297, No. 249). 30) Oracula Sibyllina (cod. membran., sec. 3—4, Arch. f. Papyrusf., III, pg. 479, No. 308 a). 31) Kallimachos (cod. pap., Arch. f. Papyrusf., V, pg. 545, No. 392). 32) Menandru (cod. membran., Arch. f. Papyrusf., VI, pg. 226—227, No. 433). 33) Tratat medical : despre convulsiuni (cod. pap., Arch. f. Papyrusf., VI, pg. 264, No. 512). 34) Mic Fragment neidentificat (cod. pap., Arch. f. Papyrusf., VI, pg. 267, No. 525). 35) Cicero, In Verrem (cod. membran., palimpsest, ZANGEMEISTER și WATTENBACH, *Exempla codicum Latīnorum litteris maiusculis scriptorum*, Heidelberg, 1876, tab. 4 ; azi în Vaticana, Vat. Reg. 2077). 36) Salust (cod. membran., Zangemeister și Wattenbach, Ex., 7 ; azi în Vaticana, Vat. Reg. 1283 ; cfr. K. DZIATZKO, *Untersuchungen über ausgewählte Kapitel des antiken Buchwesens*, Leipzig, 1900, pg. 190). 37) Escerpte de cuprins astrologic și magic (cod. pap., sec. 3—4, Centralbl. für Bibliotheksw., 14, pg. 481, No. 187).

Vedem că marea majoritate a codicelor din sec. 3 sunt codice papyracee. Faptul nu trebuie să ne surprindă ; el se explică ușor : fragmentele de codice păstrate din sec. 3 își au originea aproape în întregime în Egipt, în țara producătoare de papyrus. Fiind încă în Egipt cantități mari de papyrus, s'a întrebuințat foarte adeseori materialul acesta pentru alcătuirea codicelui. Aici pergamentul era pus la contribuție numai foarte rar în timpul acela ¹⁾. Pentru restul imperiului roman trebuie să presupunem, dimpotrivă, întrebuințarea obișnuită a pergamentului pentru codice. Cele două fragmente de codice membranacee, Cicero, in Verrem, Vat. Reg. 2077, și Salust, Vat. Reg. 1283, de proveniență apuseană, confirmă părerea aceasta. Probabil că și

¹⁾ Cfr. The Oxyrh. Pap., II, pg. 2—3.

fragmentul de foaie de pergament, de cuprins istoric, The Oxyrh. Pap., I, pg. 59, No. 30, e o rămășiță a unui codice membranaceu dus în Egipt de vreun funcționar roman originar din Italia. Dacă în Egipt, în țara papyrus-ului, noua formă de carte, codicele, era întrebuințată așa de mult în sec. 3 trebuie să presupunem o întrebuințare și mai întinsă a acestei forme în celelate provincii ale imperiului roman.

Nu va fi lipsit de interes, să cercetăm ce fragmente de rulouri s'au păstrat din sec. 3 d. Hs. Totuși nu se pot stabili rezultate definitive, de oarece editorii acestor fragmente la datare își exprimă de cele mai multe ori îndoiala, nesiguranța, adăogând cuvântul „*probabil*“, așa că multe fragmente pot data din sec. 2 d. Hs. Considerăm aici numai fragmentele, care au făcut parte din rulouri-cărți, lăsând la o parte simplele foi de papyrus cu rețete medicale sau cu rugăciuni scurte servind drept amulete. În The Oxyrh. Pap., I—IX, întâlnim 77 fragmente de rulouri din sec. 3. d. Hs., cele mai multe de cuprins literar, puține de cuprins științific și numai aceste trei fragmente de cuprins religios creștin: IV, pg. 22, No. 655, fragment de evanghelie necanonică, VIII, pg. 5. No. 1075, Exodus — pe verso e scrisă Apocalipsa — și IX, pg. 1, No. 1166 cu Genesis.

În Archiv für Papyrusforschung, vol. 1—6, aflăm 24 fragmente — nici unul de cuprins religios — creștin, în Berliner Klassikertexte, V, 1 și 2, avem 5 fragmente — de asemenea nici unul de cuprins religios — creștin —, în Patrologia Orientalis, IV, pg. 193 întâlnim un fragment creștin în limba coptă cu Exodus, apoi un fragment cu profetul Isaia în Centralbl. für Bibliotheksw. 14, pg. 405, No. 155 ¹⁾).

Ar fi, fără îndoială, riscat să tragem din cifrele acestea anumite concluzii relative la raportul dintre rulou și codice în sec. 3 în ce privește măsura întrebuințării lor. Probabil că multe dintre rulourile amintite datează de fapt din sec. 2 d. Hs. Cele mai multe vor fi datând cu siguranță din jumătatea întâia a sec. 3, când ruloul a fost întrebuințat într-o măsură mai întinsă decât codicele.

În jumătatea a doua a sec. 3 însă situația se schimbă:

¹⁾ Observăm că din sec. 2 d. Hs. nu ni s'au păstrat fragmente de rulouri cu cuprins religios-creștin.

codicele e întrebuințat tot mai mult, până ce către finea secolului acestuia câștigă biruința definitivă asupra ruloului.

În sec. 4 întrebuințarea ruloului papyraceu e minimală, el pare să fi fost scos aproape cu desăvârșire din domeniul literaturii profane și religioase. Săpăturile din Egipt ne-au dat numai două fragmente de cuprins religios-creștin: The 'Oxyrh. Pap. IV, pg. 35, No. 657, epistola către Ovrei, pe verso-ul unui rulou din sec. 3, deci, fără îndoială, o copie particulară, și The Oxyrh. Pap. X, No. 1225, fragment din Leviticul, apoi două fragmente de cuprins literar profan: Arch. für Papyrusf., II, pg. 349, No. 95, fragment de epopee, și Arch. f. Papyrusf., III pg. 487, No. 330, fragment de poezie ce nu se poate identifica. Nu se poate stabili, dacă ultimul fragment face parte dintr'un rulou sau dacă e numai un rest dintr'o foaie izolată de papyrus.

Pe de altă parte tradiția bibliotecilor monahale, din Apus și din Răsărit, nu ne-a păstrat nici un rulou papyraceu din sec. 4 sau 5, deși ne-a transmis destule codice din secolele acestea.

Și aceasta nu e o simplă întâmplare.

Lucrul se explică ușor: în sec. 4 și 5 rulourile aproape că nu mai erau întrebuințate în domeniul literaturii, ele nu puteau fi „purători mai de preț ai scrierilor literare“, profane și religioase, cum crede TH. BIRT¹⁾. Codicele e acum adevăratul purtător al literaturii. Hieronymus are o întreagă bibliotecă de autori clasici în formă de codice²⁾. Acest prodigios scriitor bisericesc face mereu mențiune de codice în scrisorile lui. Împăratul Constantin cel Mare, având nevoie de cărți creștine pentru noile biserici ridicate în Constantinopol, îl însărcină pe Eusebiu să scrie cinci zeci de *συντάξεις ἐν διφθέροις*³⁾, deci cinci zeci de cărți în formă de codice. Tot acum începe opera de transcriere a vechilor rulouri în codice: doi clerici transcriu în codice rulourile bibliotecii lui Pamphilus din Caesarea⁴⁾. La începutul

1) *Das ant. Buchwesen*, pg. 121.

2) *IBIDEM.* pg. 115.

3) EUSEBIUS, *Vita Const.*, IV, 36—37.

4) HIERONYMUS, *Ep.* 141: *Quam (sc. bibliothecam) ex parte corruptam Acacius dehinc et Euzoius, eiusdem ecclesiae sacerdotes, in membranis instaurare conati sunt.*

sec. 4 Maximinus Iunior ca elev de școală a primit dela o rudă a sa *libros Homericos omnes purpureos, aureis litteris scriptos*¹⁾.

Pământul Egiptului și tradiția bibliotecilor monahale, din Apus și din Răsărit, ne-au păstrat un număr considerabil de codice din sec. 4. Iată o listă a celor mai cunoscute : 1) Cele patru evanghelii (cod. membran., ZANGEMEISTER și WATTENBACH, Ex., 20). 2) Evangelia lui Marcu (cod. pap., Centralbl. für Bibliotheksw., 14, pag. 410, No. 166). 3) Evangelia lui Marcu în limba coptă (cod. pap., s. 4—6, J. KRALL, *Aus einer koptischen Klosterbibliothek*, în *Mitteilungen aus der Sammlung der Papyrus Erz. Rainer*, II—III, pag. 68). 4) Evangelia lui Ioan (cod. membran., The Oxyrh. Pap., VI, pg. 4—5, No. 847). 5) Evangelia lui Luca (cod. membran., Pubblicazioni della Società Italiana per la ricerca dei papyri greci e latini in Egitto, I, *Papyri Greci e Latini*, vol. I, Florența, 1912). 6) Protoevangelia lui Iacob (cod. pap., ibidem, No. 6). 7) Evangeliie necanonice (cod. pap., The Oxyrh. Pap. X, No. 1224). 8) Epistola către Ovrei, cap. IX (cod. pap., The Oxyrh. Pap., VIII, pg. 11, No. 1078). 9) Epistola către Corinteni, VII—VIII (cod. pap., ibidem, VII, pg. 4, No. 1008 ; pg. 8—11, No. 1009, alt fragment de cod. membranaceu cu epistola către Filipeni, probabil din același codice). 10) Epistola sf. Ioan (cod. pap., sec. 4—5, ibidem, III, pg. 2, No. 402). 11) Faptele sf. Ioan (cod. pap., ibidem, VI, pag. 12, No. 850). 12) Faptele sf. Petru (cod. membran., ibidem, VI, pg. 6—12, No. 849). 13) Apocalipsa (cod. membran., ibidem, VIII, pg. 14—16, No. 1080). 14) Fragment de evangeliie necanonice (cod. membran., ibidem, V, pg. 1—10, No. 840). 15) Fragm. de ev. necanonice (cod. pap., ibidem, VIII, pg. 16—19, No. 1081). 16) Pastorul lui Hermas (cod. pap. ibidem, IX, pg. 11—16, No. 1172). 17) Pastorul lui Hermas (cod. membran., sec. 4—5, K. SCHMIDT și W. SCHUBART, *Sitzungsber. der K. preuss. Ak. der Wiss.*, Jahrgang 1909, II. Halbband, Berlin, 1909, pg. 1077—1081). 18) Tratat religios arianic (cod. membran., sec. 4—5, ZANGEMEISTER și WATTENBACH, Ex., 31, palimpsest). 19) Omilie creștină (cod. pap., s. 3—4, The Oxyrh. Pap., I, pg. 8, No. 5). 20) Genesis, V—VI (cod. membran. latin, ibidem, VIII, pg. 1—4, No. 1073). 21) Genesis, XXXI (cod. pap., ibidem, IX, pg. 2—4, No. 1167).

¹⁾ IULIUS CAPITOLINUS, *Maxim.*, c. 4.

- 22) Iosua, IV—V (cod. membran., ibidem, IX, pg. 4—5, No. 1168). 23) Ezechiel (cod. pap., Centralblatt für Bibliothekswesen, 14, pg. 406, No. 156). 24) Ezra (cod. membran., The Oxyrh. Pap., VII, pg. 11, No. 1010). 25) Cartea regilor (cod. pap., Arch. f. Papyrusf., II, pg. 227—228). 26) Fragment din Cartea regilor în limba coptă (cod. pap., sec. 4—5 [?], J. KRALL, *Aus einer Kopt. Klosterbibl.*, II, pg. 67, în *Mitteil. aus der Sammlung der Papyrus Erz. Rainer*, II—III). 27) Cartea psalmilor (cod. pap., s. 4—5, The Oxyrh. Pap., VI, pg. 1, No. 845). 28) Psaltire coptă (cod. pap., sec. 4 [?], J. KRALL, *op. și loc cit.*, I, pg. 67—68). 29) Biblia latină (cod. membran., Codex capituli S. EUSEBII VERCELLENSIS, TH. BIRT, *das ant. Buchw.*, 119, nota 2 și ZANGEMEISTER-WATTENBACH, Ex. 20). 30) Biblia greacă, Codex Sinaiticus (cod. membran., de pe la anul 400, V. GARDTHAUSEN, *Gr. Pal.*, II. ed. 2, pg. 131). 31) Biblia greacă, Codex Vaticanus, Vat. Gr. 1209 (cod. membran., TH. BIRT, *op. cit.*, pg. 119, nota 3; cfr. V. GARDTHAUSEN, *op. cit.*, II pg. 121 și 131). 32) Vergil, Pal. Lat. 1631 (cod. membran., K. WESSELY, *Schrifttafeln*, pg. 11 și tab. No. 35). 33) Vergil, Vat. Lat. 3867 (cod. membran., ibidem, pg. 11 și tab. No. 34.) 34) Vergil, fragment din Eneida (cod. membran., s. 4—5, The Oxyrh. Pap., VIII, pg. 158—159, No. 1098). 35) Vergil, Vat. Lat. 3225 (cod. membran., K. WESSELY, *op. cit.*, pg. 11 și tab. No. 36). 36) Vergil, Georg. (cod. membran., ZANGEMEISTER și WATTENBACH, Ex., 14). 37) Vergil, Eneida (cod. membran., ibidem, Ex. 14 a). 38) Vergil., Georg. (cod. membran., K. DZIATZKO, *Untersuchungen über ausgewählte Kapitel des antiken Buchwesens*, Leipzig, 1900, pg. 194, No. 3, palimpsest). 39) Asper in Vergilium (cod. membran., s. 4 ?, K. DZIATZKO, *op. cit.*, pg. 196, No. 16). 40) Cicero, De republica, Vat. Lat. 5757 (cod. membran., K. WESSELY, *op. cit.*, pg. 11 și tab. No. 33, și ZANGEMEISTER și WATTENBACH, Ex. 17, palimpsest). 41) Cicero, Pro Caelio (cod. membran., s. 4—5, K. DZIATZKO, *op. cit.*, pg. 194, No. 2, palimpsest). 42) Cicero, fragment de orațiune (cod. membran., ibidem, pg. 195, No. 10, palimpsest). 43) Iuvenal și Persiu, apoi Plautus, două foi palimpseste, Vat. Lat. 5750 și Ambrosiana, 147 Sup. (cod. membran., s. 4—5, ZANGEMEISTER și WATTENBACH, Ex. V și VI). 44) Lucanus (două cod. membran. palimpseste, K. DZIATZKO, *op. cit.*, pg. 195, No.

8 și 9). 45) Terentius, cod, Bembinus, Vat. Lat. 3226 (cod. membran., s. 4—5, K. WESSELY, *Schrifttafeln*, pg. 11 și tab. No. 37). 46) Salust (cod. membran., EDM. HAULER, *Ein neues Palimpsestfragment zu Sallusts Historien*, Wiener Studien, 8, Wien, 1886, pg. 315—330). 47) Salust, (cod. membran., s. 4—5, EDM. HAULER, *Die Orleaner Palimpsestfragmente zu Sallusts Historien*, Wiener Studien, 9, pg. 25—50). 48) Fragmentum de formulă Fabiana (cod. membran., K. WESSELY, *op. cit.*, pg. 11 și tab. No. 42 și FR. STEFFENS, *Lat. Pal.*, ed. II, tab. 14) 49) Fragmentum Vaticanum iuris anteustiniani (cod. membran., s. 4—5, K. WESSELY, *op. cit.*, pg. 11 și tab. No. 41). 50) Palimpsestul lui Gaius (cod. membran., s. 4—5, ibidem, pg. 11 și tab. No. 40). 51) Gellius, palimpsest, Vat. Pal. 24 (cod. membran., K. DZIATZKO, *op. cit.*, pg. 190, No. 7). 52) Fragment homeric (cod. membran., s. 4—5, *Berliner Klassikertexte*, V, 1, pg. 3). 53) Fragm. homeric (cod. membran., s. 4—5, ibidem, V, 1, pg. 5, P. 10568). 54) Fragm. homeric (cod. pap., ibidem, V, 1 pg. 5, P. 10574). 55) Fragm. homeric (cod. pap., s. 4—5, ibidem, V, 1, pg. 6, No. 263). 56) Fragm. homeric (cod. membran., Arch. f. Papyrusf., II, pg. 343, No. 82). 57) Fragment homeric (cod. membran., Arch. f. Papyrusf., III, pg. 477—478, No. 298). 58) Homer (cod. pap., s. 4—5, Centralbl. für Bibliotheksw., 14, pg. 202, No. 5). Homer, fragment aflat de Englezul Harris (cod. pap., TH. BIRT, *das ant. Buchw.*, pg. 120, nota 8). 60) Hilarius, cod. Vindob. 2160 (cod. pap., ibidem, pg. 120). 61) Hesiod (cod. pap., s. 4—5, Centralbl. f. Bibliotheksw., 14, pg. 220, No. 36). 62) Hesiodi carminum fragmenta (cod. membran., Arch. f. Papyrusf., II, pg. 347, No. 91). 63) Epitome din Herodot (cod. membran., The Oxyrh. Pap., VI, pg. 161, No. 857). 64) Versuri epice (cod. pap., *Berl. Klassikertexte*, V, 2, pg. 146, No. 239). 65) Poezie neidentificată în hexametri (cod. pap., Arch. f. Papyrusf., III, pg. 480, No. 311 a). 66) Fragment epic (cod. pap., s. 4—5, K. WESSELY, *Analekten*, Wiener Studien, 7, pg. 78). 67) Euripides (cod. pap., s. 4—5, Centralbl. für Bibliotheksw. 14, pg. 269, No. 56). 68) Menandru (cod. pap., s. 4—5, Arch. f. Papyrusf., I, pg. 111). 69) Menandru (cod. pap., ibidem, VI, pg. 225, No. 428). 70) Fragment de comedie (cod. pap., s. 4—5, ibidem, VI, pg. 223, No. 426). 71) Callimachus (cod. pap., The

Oxyrh. Pap., VII, pg. 15—82, No. 1011). 72) Scholii la Callimachus, Imnul Artemidei (cod. pap., Arch. f. Papyrusf., II, pg. 348—349, No. 92). 73) Meleagros (cod. pap., *Berliner Klassikertexte*, V, 1, pg. 22—28, P. 9777). 74) Oppianos, Halieutika (cod. pap., ibidem, pg. 80). 75) Isocrates, Panegyricus și De Pace (cod. membran., The Oxyrh. Pap., VIII, pg. 151—153, No. 1096). 76) Isocrates, Ad Demonicum (cod. pap., ibidem, VIII, pg. 147—151, No. 1095). 77) Epikedeia pentru profesorii din Berytos (cod. pap., Berl. Klassikert., V, 1, pg. 82—83). 77) Codice miscelaneu (cod. pap., Arch. f. Papyrusf., II, 350—351, No. 96 și 97). 79) Lexicon alfabetic la Demosthenes (cod. pap., s. 4—5, ibidem, III, pg. 493—494, No. 344 a). 80) Tratat medical despre convulsii (cod. pap., ibidem, VI, pg. 264—265, No. 513). 81) Recete chimice (cod. pap., TH. BIRT, *Das ant. Buchw.*, pg. 120, nota 7). 82) Formule magice (cod. pap., K. WESSELY, Centralbl. f. Bibliotheksw., 14. pg. 485, No. 198).

Înainte de a formula unele aprecieri dăm și o listă a codicelor ce ni s'au păstrat din sec. 5: 1) Genesis (cod. membran., Arch. f. Papyrusf., II, pg. 224—228). 2) Ascensio Iesaiæ (cod. pap., s. 5—6, ibidem, I, pg. 541, No. 11). 3) Apocalipsa, XVI (cod. membran., The Oxyrh. Pap., VI, pg. 6, No. 848). 4) Apocalipsa lui Baruch (cod. pap., ibidem, III, pg. 3—7, No. 403). 5) Fragment de psaltire (cod. pap., s. 5—6, Arch. f. Papyrusf., I, pg. 543, No. 15). 6) Psaltirea (cod. membran., ibidem, I, pg. 543, No. 17). 7) Fragment biblic din traducerea latină antehieronymiană, Codex Fuldensis (cod. membran., ZANGEMEISTER și WATTENBACH, Ex. 21). 8) Evang. Lat. Ital. versionis (cod. membran., K. DZIATZKO, *op. cit.*, pg. 193, No. 3). 9) Evang. Gr. et Lat., azi în Cambridge (cod. membran., ibidem, pg. 193, No. 4). 10) Fragmentum Lat. vers. S. Lucae (cod. membran., s. 5—6, ibidem, pg. 193, No. 5). 11) Evangelia lui Matei, X—XI (cod. pap., The Oxyrh. Pap., IX, pg. 7—9, No. 1170). 12) Evangelia lui Matei, c. VI (cod. membran., s. 5—6, ibidem, IX, pg. 5—7, No. 1169). 13) Ev. lui Matei (cod. membran., s. 5—6, ibidem, III, pg. 1, No. 401). 14) Evangelia lui Marcu (cod. membran., s. 5—6, ibidem, I, pg. 7, No. 3). 15) Faptele apostolilor (cod. membran., s. 5—6, Arch. für Papyrusf., pg. 543—544, No. 18). 16) Faptele apostolilor (cod. membran., AD. DEISSMANN, *Die*

Septuaginta-Papyri und andere altchristl. Texte, Heidelberg, 1905, pg. 85). 17) Fragment dintr'un text apocrif cu faptele apostolilor (cod. pap., s. 5—6, The Oxyrh. Pap., VI, pg. 18—19, No. 851). 18) Faptele ap. Pavel și ale sf. Thecla (cod. membran., ibidem, I, pg. 9, No. 6). 19) Scrisorile sf. Vasile din Caesarea (cod. pap., Centralbl. f. Bibliotheksw., 14, pg. 473—474, No. 172). 20) Sf. Grigore din Nyssa (cod. pap., s. 5 [?], ibidem, 14., pg. 474—475, 173). 21) Acta concilii Aquilei (cod. membran., ZANGEMEISTER și WATTENBACH, Ex. 22). 22) Tabula Paschalis (cod. membran., ibidem. Ex. 23) Philon din Alexandria și fragmente din ev. Matei și Luca (cod. pap., Centralbl. für Bibliotheksw., 14, pg. 396, No. 130). 24) Câteva manuscrise religioase sirice (codice membranacee, cfr. TH. BIRT, *Das ant. Buchw.*, pg. 120, nota 2). 25) Cicero, De imperio Cn. Pompei și In Verrem (cod. pap., The Oxyrh. Pap., VIII, pg. 153—158, No. 1097). 26) Cicero, Pro Plancio, două fragmente membranacee, de proveniență egipteană, amintite în The Oxyrh. Pap., VIII, pg. 153, publicate de DE RICCI în *Mélanges Chatelain*, pg. 442—447). 27) Comment. in Ciceronem, azi în Ambrosiana (cod. membran., K. DZIATZKO, *op. cit.*, pg. 194, No. 8). 28) Vergilius Mediceus, în Laurenziana, plut. 39, cod. 1 (cod. membran., ZANGEMEISTER și WATTENBACH, Ex. 10. și K. WESSELY, *Schrifttafeln*, pg. 11 și tab. No. 38). 29) Vergil, Eneida (cod. pap., Arch. f. Papyrus., I, pg. 60, No. 31), 30) Liviu, două codice, unul în Viena, celalt în Paris (codice membranacee, ZANGEMEISTER și WATTENBACH, Ex. 18 și 19; cfr. K. DZIATZKO, *op. cit.*, pg. 196, No. 14). 31) Salust, Catilina (cod. pap., The Oxyrh. Pap., VI, pg. 195, No. 884). 32) Plinius, Nat. Hist. (cod. membran., palimpsest, K. DZIATZKO, *op. cit.*, pg. 196, No. 17). 33) Seneca filiosoful, Scripta minora, Scheda Vat. Pal. 24 (cod. perg. s. 5—6, K. DZIATZKO, *op. cit.*, pg. 193, No. 6). 34) Homer (două cod. pap., s. 5—6, Berliner Klassikertexte, V. 1, pg. 6, No. 262 și 264). 35) Homer (cod. pap., ibidem, pg. 5, No. 230). 36) Homer (cod. pap., ibidem, pg. 5, P. 10570). 37) Homer, Iliada Ambrosiană (cod. membran., cfr., V. GARDTHAUSEN, *Gr. Pal.*, II, ed. 2, pg. 122). 38) Hesiod (cod. pap., Centralbl. für Bibliotheksw., 14, pg. 220—221, No. 38). 39) Hesiod. (cod. pap., s. 5—6, Berliner Klassikert., V, 1, pg. 46, P. 7784). 40) Hesiod (cod. pap., K. WESSELY, *Liter. Fragm. aus El-Faijûm* în

Mitteil. aus der Sammlung der Papyrus Erz. Rainer, I, pg. 73—83). 41) Demosthenes, De falsa legatione (cod. membr., The Oxyrh. Pap., VIII, pg. 145—147, No. 1094). 42) Euphorion (cod. membran., Berl. Klassikert., V, 1, pg. 57, No. 273). 43). Euripides, Medea (cod. pap., ibidem, V, 2, pg. 97—98). 44) Euripides, Melanippe (cod. membran., ibidem, V, 2, pg. 84—87). 45) Euripides, Hecuba (cod. pap., The Oxyrh. Pap., VI, pg. 182, No. 876). 46) Sophocles, Oedipus Tyrannus (cod. pap., ibidem, I, pg. 47, No. 22). 47) Aristophanes, Nourii (cod. membran., Berl. Klassikertexte, V, 2, pg. 108—110). 48) Aristophanes (două codice papyracee, ibidem, V, 2, pg. 99—108 și în Mélanges Nicole 211). 49) Menandru (cod. pap., Archiv. für Papyrusf., IV, pg. 502—525). 50) Menandru, Μισόμενος (cod. pap., s. 5—6, The Oxyrh. Pap., VII, pg. 103—110, No. 1013). 51) Kallimachos, Ἀντία (cod. membr., s. 5—6, Arch. f. Papyrusf., III, pg. 482—483, No. 315). 52) Theocrit, în Mus. Nat. din Paris, No. 6678 (cod. membran., K. WESSELY, *Bericht über griech. Pap. in Paris und London*, Wiener Studien, 8, pg. 221). 53) Theocrit (cod. membran., K. WESSELY, *Lit. Fragm. aus El-Faijûm* în Mitteil. aus der Sammlung der Pap. Erz. Rainer, II—III, pg. 78—79). 54) Cassius Dio (cod. membran., V. GARDTHAUSEN, *Gr. Pal.*, II, ed. 2, pg. 122). 55) Fragment epic (cod. pap., Berl. Klassikert., V, 1, pg. 67). 56) Fragm. epic (cod. pap., Arch. f. Papyrusf., III, pg. 266, No. 193). 57) Codex Theodosianus (două codice membranacee, ZANGEMEISTER și WATTENBACH, Ex. 25 și 26). 58) Fragment de comentariu juridic (cod. pap., Centralbl. für Bibliotheksw., 14, pg. 478—479, No. 183). 49) Fasti consulares (cod. membran., palimpsest, ZANGEMEISTER și WATTENBACH, Ex. 29—30). 60) Fragment istoric (cod. pap., s. 5—6, K. WESSELY, *Schrifttafeln*, pg. 10, No. 24). 61) Fragment istoric anonim (cod. membran., The Oxyrh. Pap., III, pg. 31—35, No. 411). 62) Cronica alexandrină (cod. pap., Arch. f. Papyrusf., III, pg. 491—492, No. 339). 63) Dicționar greco-latin la Eneida (cod. membran. The Oxyrh. Pap., VIII, pg. 160—163, No. 1099). 64) Dicționar la Demosthenes (cod. pap., Centralbl. für Bibliotheksw., 14, pg. 283, No. 91). 65) Fragment panegyric (cod. pap., Berliner Klassikert., V, 1, pg. 114—117). 66) Fragment panegyric (cod. pap., ibidem, V, 1, pg. 108—114). 67) Fragment panegyric (cod. mem-

bran. palimpsest, ZANGEMEISTER și WATTENBACH, Ex. 51, Suppl.) 68) Recete medicale (cod. membran., s. 5—6, Arch. f. Papyrusf., VI, pg. 264, No. 511). 69) Tratat gramatical (cod. membran., K. WESSELY, *Bericht über Gr. Papyri in Paris und London*, Wiener Studien, 8, pg. 21—22).

Dacă aş fi avut posibilitatea să consult şi ultimele volume din The Oxyrh. Pap., care nu se află în biblioteca universităţii din Cernăuţi, cifrele de mai sus s'ar fi putut spori; totuşi această sporire a cifrelor n'ar fi putut modifica concluziunile, la care am ajuns.

În sec. 1 d. Hs. codicele a fost întrebuinţat în domeniul literar *probabil* numai pentru copii particulare; în sec. 2 însă şi mai ales în sec. 3. d. Hs. forma codicelui e întrebuinţată pentru confecţionarea de cărţi destinate răspândirii în publicul cetitor prin mijlocirea comerţului librar.

Am arătat, că la baza noii forme de carte stă pergamentul. Cel dintâi codice în sensul de carte a fost alcătuit din foi de pergament. Totuşi începând chiar din sec. 1 d. Hs. s'a întrebuinţat în tot cuprinsul imperiului roman într'o măsură foarte întinsă şi papyrus-ul pentru confecţionarea codicelui. Marea majoritate a codicelor păstrate din sec. 1—3 d. Hs. sunt codice papyracee.

În sec. 4 materialul obişnuit pentru confecţionarea codicelui în Apus e pergamentul. În Egipt se întrebuinţează încă papyrus-ul, căruia însă pergamentul îi face o concurenţă serioasă ¹⁾. În secolele următoare însă pergamentul înlătură şi în Egipt papyrus-ul din situaţia privilegiată de mai înainte. În inventarul unei biserici din Egipt, din sec. 5 sau 6, ni se arată că biserica are :

βιβλία δερμάτινα κα'
ὁμοίως χαρτία γ', ²⁾

deci 21 codice de pergament şi numai trei de papyrus.

Papyrus-ul a fost încă întrebuinţat, natural foarte rar,

¹⁾ Am văzut că acum în sec 3 d. Hs. găsim scrieri din Homer şi Demosthenes scrise în Egipt în codice de pergament, vezi Arch. f. Papyrusf., II, pg. 344, No. 87 şi pg. 361, No. 112.

²⁾ V. GARDTHAUSEN, *Gr. Pal.*, I, ed. 2, pg. 100, după GRENFELL şi HUNT, *Greek Papyri*, II, pg. 161, No. 111.

pentru alcătuirea codicelor, în Orient și chiar în Apus, până prin sec. 9. THOMPSON, *op. cit.*, pg. 27, indică 6 codice papyracee, originare din Europa apuseană, din sec. 6 și 7. Amintesc la locul acesta alte codice papyracee din sec. 6-7, cele mai multe de proveniență egipteană.

Sec. 6: 1) Amos II (The Oxyrh. Pap., VI, pg. 3, No. 846). 2) O anaphora în dialect sahidic (J. KRALL, *Aus einer kopt. Klosterbibl.*, publicația cit., I, pg. 70—72). 3) Faptele apostolilor, în 2 columne, prima în limba coptă, cealaltă în limba greacă (ibidem, pg. 72). 4) Fragment evanghelic (K. WESSELY, *Evangelienfragmente auf Papyrus*, Wiener Studien, IV, pg. 198—214). 5) Evanghelia lui Luca (Centralbl. für Bibliotheksw., 14, pg. 411, No. 168). 6) Vitae Sanctorum (ibidem, pg. 475, No. 174). 7) Tratat teologic, s. 6—7, (ibidem, pg. 476, No. 177—178). 8) Pastorul lui Hermas (Arch. für Papyrusf., II, pg. 381—382, No. 1). 9) Fragmente biblice (ibidem, pg. 382, No. 2—4). 10) Fragment din Homer (s. 6—7, Berliner Klassikertexte, V, 1, pg. 4). 11) Esop (Centralbl. f. Bibliotheksw., 14, pg. 402, No. 145). 12) Scriere geografică (s. 6—7, The Oxyrh. Pap., VI, pg. 174, No. 870). 13) Ὑπόθεσις la Skiron (s. 6—7, Arch. f. Papyrusf., II, pg. 354-355 No. 101). 14) Digeste (s. 6—7, Centralbl. f. Bibliotheksw., 14, pg. 479, No. 184).

Sec. 7 și 8: 1) Fragment din Testamentul Vechiu (AD. DEISSMANN, *Die Septuaginta-Papyri*, pg. 1—75). 2) Genesis (?) (sec. 7 [?], Centralbl. f. Bibliotheksw., 14, pg. 397, No. 131). 3) Cartea Hiob (Arch. für Papyrusf., I, pg. 543, No. 14). 4) Psaltirea (Centralbl. f. Bibliotheksw., 14, pg. 407, No. 158). 5) Psaltirea (ibidem, No. 160). 6) Cântarea cântărilor (s. 7 sau 8, ibidem, No. 161). 7) Psaltirea (s. 7 sau 8, Arch. f. Papyrusf., I, pg. 543, No. 16). 8) Excerpte din Isidor, Synonyma, scrise în S. Gallen (ibidem, ill, pg. 299, No. 257). 9) Ciril din Alexandria (Centralbl. für Bibliotheksw., 14, pg. 476—477, No. 179). 10) Omilie (?) (sec. 8—9, ibidem, pg. 478, No. 182). 11) Odisea (s. 7—8, ibidem, pg. 216—217, No. 30). 12) Aristotel, Ἀναλυτικὰ ὅσπερα (s. 7 [?], ibidem, pg. 346—347, No. 103). 13) Nonnos, Dionysiaka (Berl. Klassikert., V, 1, pg. 94—106). 14) Tratat matematic (s. 7—8 [?], Centralbl. für Bibliotheksw., 14, pg.

488—489, No. 219). 15) Descânțece contra durerilor de cap (s. 8 [?], Berl. Klassikert., V, 2, pg. 144—145).

2) *Codicele în artă.*

Reprezentarea cărții în artă în timpurile ce-au urmat după ivirea codicelui nu ne dă indicații precise relative la reala întrebuințare a celor două forme de carte în viața culturală a timpului, ea nu ne lămurește suficient raporturile dintre rulu și codice, ea nu constituie un criteriu sigur pentru aprecierea frecvenței întrebuințării acestor două forme de carte.

Arta e tradiționalistă, ea utilizează cu plăcere motive vechi. Mai ales în domeniul artei religioase schimbările de motive se produc așa de greu, așa de încet. Și astăzi pictorii bisericilor înfățișează adeseori pe sfinți ținând un rulu în mână.

De aceea nu ne miră faptul, că în epoca preconstantiniană nu întâlnim de loc reprezentarea codicelui în artă¹⁾, deși mai ales în sec. 3 întrebuințarea lui era așa de frecventă în viața de toate zilele. Așa sec. 4 ne aduce o rupere cu tradiția trecutului: acumă întâlnim unele încercări, puține încă, de a înfățișa și codicele ca purtător al logos-ului. Exemplele păstrate nu sunt multe. Cel mai important e, fără îndoială, acela, pe care ni-l oferă mozaicul absidal din biserica sf. Pudentiana din Roma²⁾: Hristos șede în fața Ierusalimului ceresc între apostoli și sf. Pudentiana și Praxedis pe un tron frumos împodobit, ținând în mâna stângă, întoarsă în afară, un codice deschis, cu scriitura înspre privitor. Partea dorsală a cărții e sprijinită de braț. Pe cele două pagini deschise cetim: Dominus conservator Ecclesiae Pudentianae, v. fig. 10. Caracterele, de formă capitală, sunt de cea mai veritabilă factură clasică. În dreapta lui Isus apostolul Pavel ține de asemenea un codice în același fel.

În J. WILPERT, *Roma Sotter*. tab. 213, pictură de pe la anul

¹⁾ Nu se poate preciza, dacă o pictură din arcosoliul unei mici capele din cimitirul sf. Thecla din Roma, înfățișând pe Hristos cu „cartea evangeliilor” în mână datează din sec. 3 sau 4 d. Hs., cfr. HORACE MARUCCHI, *Éléments d'archéologie chrét.*, II, *Itinéraire des catacombes*, ed. II, Paris și Roma, 1903, pg. 94. Mai probabilă e datarea din sec. 4.

²⁾ J. WILPERT *Mosaiken*, tab. 42—44; cfr. HOR. MARUCCHI, *op. cit.*, III, pg. 370—372, apoi V. SCHULTZE *op. cit.*, pg. 230.

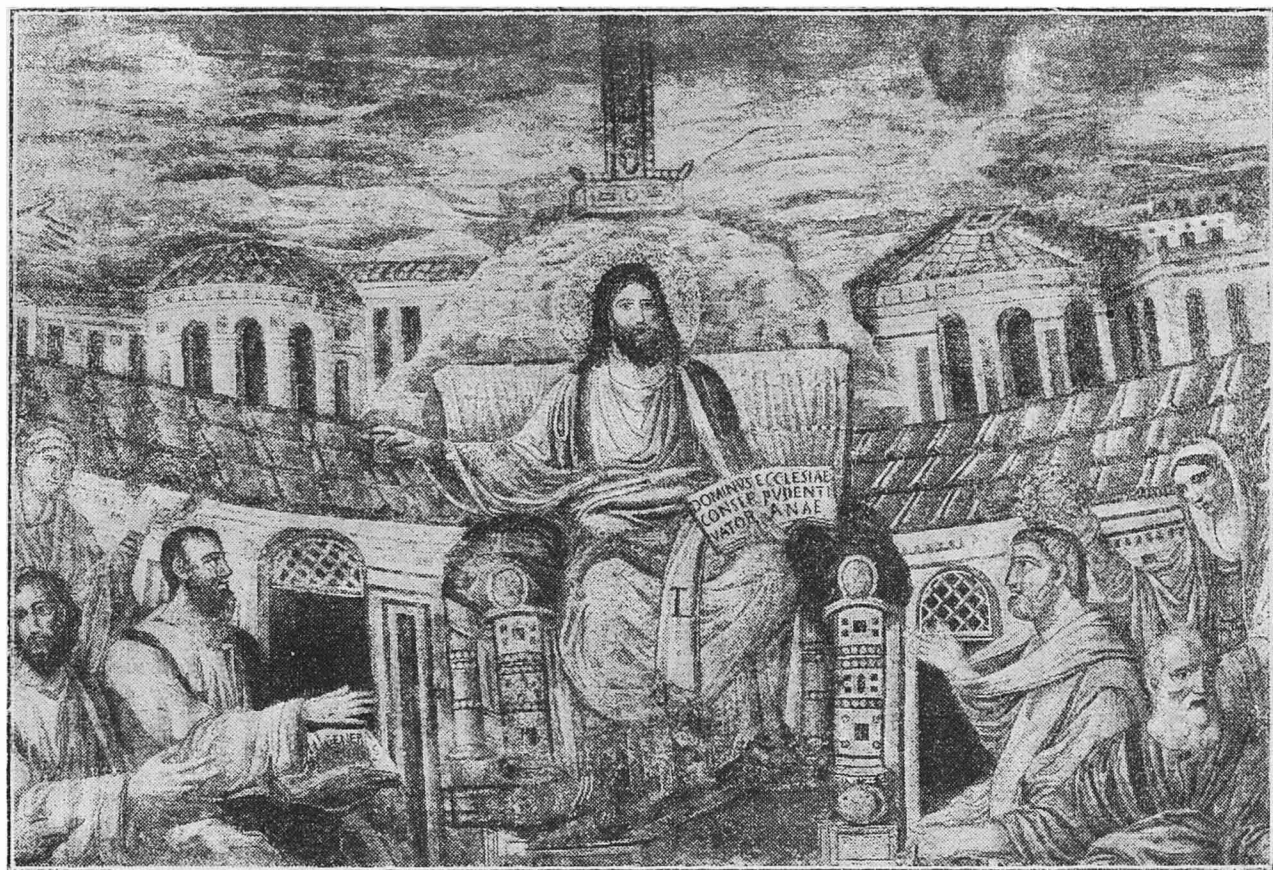

Fig. 10. Mozaicul absidelor din S. Pudenziana, din sec. 4.

360 d. Hs., cu Veneranda în atitudine de orantă stând alături de sf. Petronilla, ne înfățișează, probabil, iarăși un codice deschis, asămănător cu un *codex ansatus*, vezi fig. 8. S'a păstrat numai jumătatea de jos a codicelui.

Magister scriniorum avea ca insignii *codices* și *tabellae*. În *Notitia dignitatum* ¹⁾ se înfățișează și codicele alături de table cerate și de rulouri.

Alte exemple de reprezentare a codicelui în arta sec. 4 ne dau două picturi murale din catacombele din Roma, una din Coemeterium Maius ²⁾, cealaltă din cimitirul lui Thrason ³⁾. Două exemple amintește și TH. BIRT, *Das ant. Buchw.*, pag. 122, nota 1, după GARRUCCI, *Storia dell'arte christiana*, vol. II, tab. 105 A și tab. 82. În tab. 82 trebuie să admitem înfățișarea nu de codicile ci de codice.

Și în sec. 5 exemplele nu sunt încă numeroase, așa că nu se poate admite afirmația lui V. Schultze ⁴⁾, după care în arta sec. 5 ar predomina codicele în înfățișarea cărții în artă. Iată cele mai importante exemple de reprezentare a codicelui în arta sec. 5: 1) Mozaicul de-asupra ușii de intrare, pe peretele interior, din biserica Sf. Sabina din Roma ⁵⁾, cu două figuri simbolice — Ecclesia ex circumcissione și Ecclesia ex Gentibus —, ținând în stânga câte un codice deschis, sprijinit cu partea dorsală pe braț. Scriitura e îndreptată înspre privitor. 2) Mozaicul din Sf. Agatha din Roma ⁶⁾, păstrat numai într'o copie din ms. Vat. Lat. 5407, cu Hristos șezând pe glob în mijlocul apostolilor, ținând în stânga un codice deschis în același fel ca și în mozaicul absidal din Sf. Pudentiana, vezi fig. 11. 3) O pictură murală din catacombele Sf. Petru și Marcellin, cu Hristos ținând cartea evangeliilor ⁷⁾. 4) Mozaicul din mausoleul Gallei Placidia

¹⁾ Ediția BÖCKING, I, pg. 49 și 272 și II, pg. 60; ediția SEECK, pg. 161. O reproducere după Seeck dă V. GARDTHAUSEN, *Gr. Pal.*, I, ed. 2, pg. 129.

²⁾ MARUCCHI, *op. cit.*, II, 340.

³⁾ IBIDEM, pg. 374.

⁴⁾ VICTOR SCHULTZE, *Rolle und Codex, ein archäologischer Beitrag zur Gesch. des N. Test.*, în Greifswalder Studien, theol. Abhandl. Hermann Cremer zum 25-jährigen Professorenjubiläum dargebr., Gütersloh, 1895, pg. 147—158.

⁵⁾ Cfr. MARUCCHI, *op. cit.*, III, pg. 26 și 186—188.

⁶⁾ Cfr. MARUCCHI, *op. cit.*, III, pg. 376.

⁷⁾ IBIDEM, II, 249.

Fig. 11. Vat. Lat. 5407; mozaic din S. Agatha.

din Ravenna cu Sf. Laurent ținând în stânga un codice deschis¹⁾. 5) Un mozaic din Sf. Maria Maggiore cu apostolii Petru și Pavel ținând în stânga câte un codice deschis²⁾. 6) Un mozaic din capela Sf. Victor în Sf. Ambrosius în Milan, cu Sf. Victor cu un codice deschis în mâna stângă³⁾. 7) Alt mozaic din capela Sf. Victor cu Sf. Felix ținând în stânga un codice deschis⁴⁾. 8) Sarcofagul Sf. Barbatianus din catedrala din Ravena, de prin anul 450 : peretele anterior e împărțit prin colonne în cinci ocnite; în ocnita din mijloc stă Isus; cu dreapta face gestul vorbirii, iar în stânga ține în felul cunoscut un codice deschis. În ocnitele din dreapta și stânga se află apostolii Petru și Pavel, cel dintăiu cu crucea pe umăr, al doilea ținând în stânga un codice închis⁵⁾. 9) Un mozaic din baptisteriul ortodox din Ravena, de pe la jumătatea sec. 5, înfățișând un altar, în care se află pe o masă un codice deschis, cu evangelia lui Luca⁶⁾.

În arta sec. 5 codicele e înfățișat aproape totdeauna deschis, cu scriitura îndreptată înspre privitor, ținut totdeauna în mâna stângă, cu partea dorsală sprijinită pe braț.

Abea în sec. 6 codicele câștigă o situație predominantă în înfățișarea cărții în diferitele domenii ale artei.

* * *

Și în felul de a înfățișa codicele s'au fixat în artă câteva motive, s'a creat o tradiție anumită. Codicele e înfățișat, ca și ruloul în arta clasică, în diferitele lui raporturi cu omul: când e cetit, când e scris și când e ținut.

Când se reprezintă un personagiu cetind, codicele e așezat, de obicei, pe pult. Despre înfățișarea codicelui la scris vom trata în capitolul, în care ne vom ocupa despre scrisul în evul mediu. Predarea unui codice e înfățișată în mod real, așa cum

1) J. WILPERT, *Mosaiken*, tab. 49; cfr. V. SCHULTZE, *Arch. der altchr. Kunst*, pg. 209.

2) IBIDEM, tab. 70—72; cfr. V. SCHULTZE, *op. cit.*, pg. 235.

3) IBIDEM, tab. 83.

4) PIETRO TOESCA, *La pittura e la miniatura nella Lombardia dai più antichi monumenti alla metà del quattrocento*, Milano, Hoepli, 1912, pg. 17, fig. 8.

5) O. M. DALTON, *Byzantine Art and Archaeology*, Oxford, 1911, pg. 141, fig. 81.

6) J. WILPERT, *Mosaiken*, tab. 82; cfr. V. SCHULTZE, *op. cit.*, pg. 205.

am săvârși-o și noi astăzi : predătorul întinde codicele, prinzându-l cu ambele mâni de un capăt, iar primitorul întinde mâinile pentru a prinde celalt capăt al cărții, vezi fig. 12. La predare codicele e, de obicei, închis. Totuși avem exemple și de reprezentare

Fig. 12. Vat. Lat. 36, fol. 522v, biblie din sec. 14.

a predării unui codice deschis. Un astfel de exemplu avem în cod. Vat. Lat. 36, fol. 1r.

Să cercetăm acum, cum e înfățișat codicele, când e ținut în mână. Motivul cel mai obișnuit e ținerea codicelui închis în stânga, dreapta fiind liberă pentru a face gestul vorbirii sau al binecuvântării. *E clasicul motiv l cu ținerea ruloului în stânga, modificat puțin pentru a fi adus în concordanță cu noua formă de carte.* Distingem două feluri de a ține cartea închisă în

mâna stângă : a) mâna, întinsă puțin în jos și întoarsă în afară, prinde codicele de marginea inferioară, sprijinindu-l de braț, vezi fig. 13 ; b) stânga se îndoaie de la cot într'un unghiu drept, se lipește de trup și servește ca suport pentru codice, prinzându-l

Fig. 13. Reg. Gr. 1, fol 3^r, biblie din sec. 11.

de colțul interior de jos, vezi fig. 14, sau încolăcește partea de jos a codicelui, prinzându-l de partea inferioară a margenei laterale, vezi fig. 15, sprijinindu-l în ambele cazuri de piept.

Codicele e ținut, de obicei, în poziție verticală, mai ales când se înfățișează codice de format mare. Codicele de format mic sunt ținute uneori și în poziție orizontală.

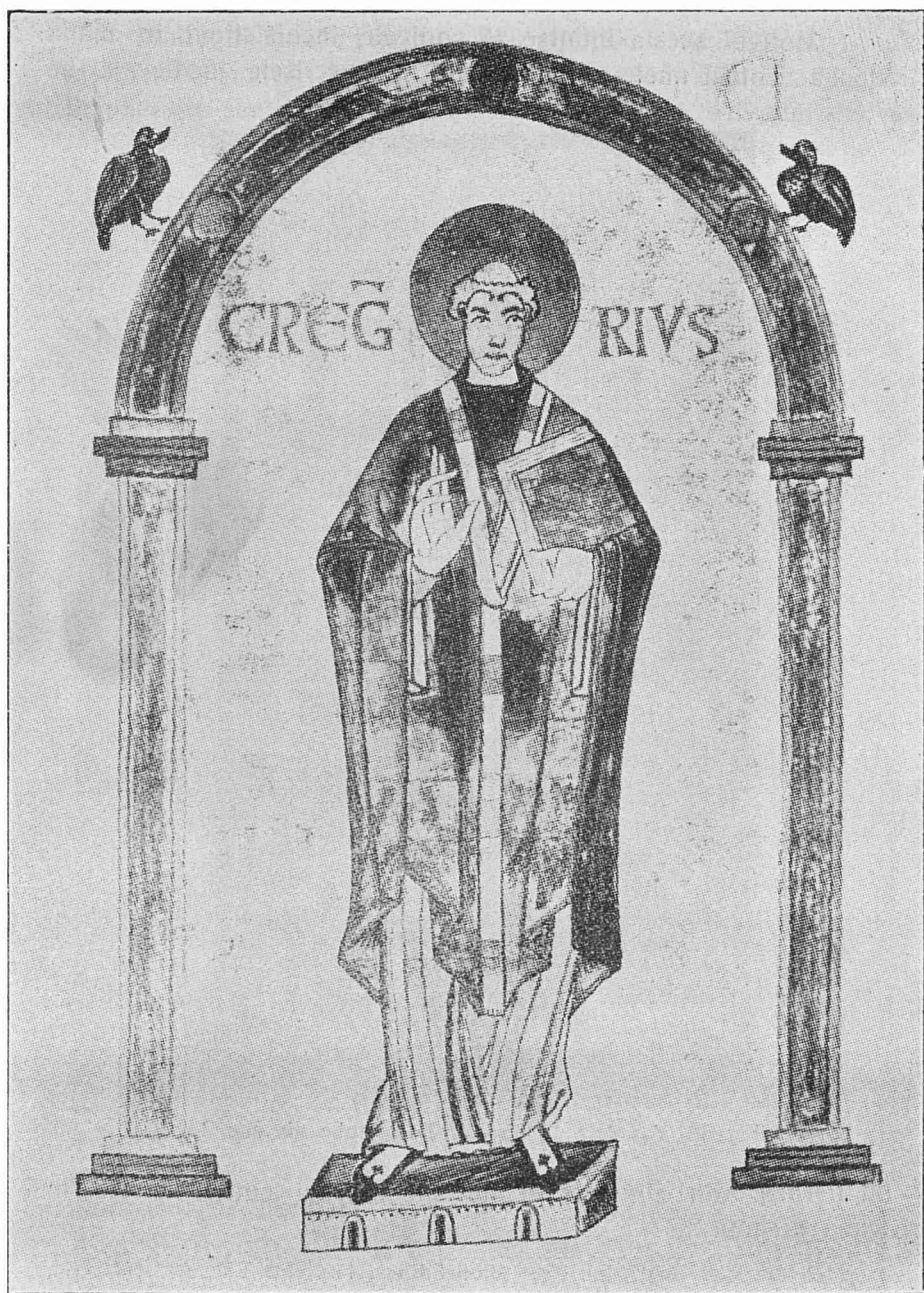

Fig. 14. Pittura ted. ant., fig. 10, din sec. 9—10.

Motivul acesta înfățișează codicele închis ținut în mână stângă. Totuși unele miniaturi din manuscrisele medievale ne

Fig. 15. Vat. Lat. 10405, fol. 251r, biblie din sec. 11.

înfățișează, din considerații de simetrie, și codice ținute în mână dreaptă ¹⁾.

¹⁾ Vat. Lat. 10405, fol. 251r, biblie din s. 11; Vat. Lat. 84, fol. 46r, psaltire din s. 11; Vat. Lat. 17, fol. 383r, biblie din sec. 14; vezi și la SWARZENSKI, *Die Regensburger Buchmalerei des 10. und 11. Jahrh.*, Leipzig, 1901, tab. 34, No. 95, miniatură din evang. lui Enric IV.

Motivul acesta e foarte vechiu; îl întâlnim întrebuițat acum în picturile murale ale catacombelor romane ¹⁾ din sec. 6, apoi în picturile sec. 7 și 8 din biserica S. Maria Antiqua de pe forumul roman ²⁾. Dintîrului lui Boethius ³⁾ din jumătatea a doua a

Fig. 16. Vat. Lat. 10405, fol. 62v.

sec. 7 și scaunul de fildeș al lui Maximianus din sacristia catedralei din Ravena ⁴⁾, din sec. 6, ne arată același motiv. Miniaturile manuscriselor medievale, latine și grecești, abundă în reprezentarea motivului acestuia.

¹⁾ J. WILPERT, *Roma sott.*, tab. 256, 260 și 262.

²⁾ ACELAȘI, *Malerei*, tab. 145, 151, 179, 180, apoi tab. 201, din sec. 10, și tab. 214 cu o pictură din sec. 9 din basilica Sf. Clemens.

³⁾ IBIDEM, tab. 297.

⁴⁾ CHARLES DIEHL, *Manuel d'art byz.*, Paris, 1910, pg. 279, fig. 144

Și vechiul motiv II a fost împrumutat de arta creștină medievală, reprezentându-ne codicele închis, ținut cu stânga ca în motivul precedent, prins însă cu dreapta sau de colțul interior de sus sau de marginea laterală superioară, vezi fig. 16. Și motivul acesta e vechiu. Il întâlnim în picturile murale ale catacombelor¹⁾, în cele ale bisericii S. Maria Antiqua și ale altor biserici vechi din Roma²⁾, în mozaicurile bisericii Sf. Vitalis din Ravena³⁾ și în mozaicul Oratoriului Sf. Venantius din baptisteriul din Lateran⁴⁾, îl găsim în sculpturi în fildeș⁵⁾ și mai ales în miniaturile manuscriselor, latine și grecești.

Ambele motive le întâlnim întrebuințate numai în legătură cu reprezentarea unor personaje, care stau sau pășesc. Aceste motive sunt *motivete purtării*. Așa poartă uneori preotul evangelia în timpul săvârșirii orânduvelor liturgice, mai ales în biserica răsăriteană, și în timpul procesiunilor.

Aceste două motive nu sunt create de arta creștină medievală, ci sunt împrumutate din arta clasică, substituind codicele ruloului. *Și în domeniul acesta, în aparență așa de puțin important, al înfățișării cărții în arta evului mediu constatăm o dăinuire a tradiției clasice.*

Tradiția clasică se arată în mod și mai evident în alt motiv, în reprezentarea codicelui închis, prins de marginea superioară cu mâna stângă și sprijinit cu marginea inferioară de genunchiul stâng. E vechiul motiv V din Th. Birt, motivul judecătoresc, întrebuințat numai la figuri care șed. În arta clasică aveam ruloul, în cea medievală avem codicele. Motivul clasic pare să fie de origine creștină, datând din epoca târzie romană⁶⁾. Aproape *totdeauna* numai Hristos ține codicele în motivul acesta. Hristos e înfățișat astfel ca judecătorul omenirii la judecata din

1) J. WILPERT, *Roma sotter.*, tab. 256.

2) ACELAȘI, *Malereien*, tab. 133, 134, 145, 169, 192, 193, 195, 206, 208, 224, 229.

3) ACELAȘI, *Mosaiken*, tab. 109.

4) IBIDEM, tab. 111.

5) CHARLES DIEHL, *Études byzantines*, Paris, 1905, fig. pe pag. 141, triptih de fildeș din sec. 10; ACELAȘI, *Man. d'art byz.*, pg. 620, fig. 310. parte dintr'un diptih de fildeș die s. 11.

6) TH. BIRT, *Die Buchrolle in der Kunst*, pg. 120—123.

urmă. Exemple găsim în miniaturile manuscriselor ¹⁾, în picturile murale de mai târziu ale catacombelor ²⁾, în mozaicuri ³⁾ și pe obiecte artistice de fildeș și de argint ⁴⁾.

Impresionantă e o miniatură dintr'o psaltire din sec. 10 din biblioteca provincială din Stuttgart, vezi fig. 17 : Hristos, tânăr, fără barbă, îmbrăcat într'o haină asemănătoare vechilor toge romane, șede pe glob, ținând în stânga, în motivul acesta, un codice frumos legat, împodobit cu cinci pietre scumpe. În dreapta și în stânga lui stă câte un arhangel întraripat. În mâna dreaptă ține o cum-pănă pentru a cântări faptele bune și faptele rele ale oamenilor. Din dreapta lui Hristos sosesc la județul din urmă oamenii, gră-biți, înspăimântați, cu mâinile întinse pentru a cere îndurare.

În motivul acesta codicele e, de obicei, închis; uneori însă îl întâlnim reprezentat și deschis, cu partea scrisă îndrep-tată înspre privitor ⁵⁾.

Când însă se înfățișează alte personaje ținând codicele în motivul acesta, cartea nu mai are nici o semnificație, ea e simplu ornament ⁶⁾.

¹⁾ Vat. Gr. 394, fol. 1^v și 152^r, din sec. 11; Ross. 181, fol. 17^v, din sec. 13; SWARZENSKI, *Die Salzburger Malerei*, Leipzig, 1908, tab. 84, No. 281, tab. 103, No. 350.

²⁾ J. WILPERT, *Malereien*, tab. 148—149, pictură din biserica sepulcrală a sf. Felix și Adauctus din catacombele Commodilla.

³⁾ O. M. DALTON, *Byz. Art and Arch.*, pg. 403, fig. 236, mozaic din sec. 12 din absida laterală a catedralei din Torcello; pg. 409, fig. 240, mozaic din sec. 12 din domul din Martorana; apoi CHARLES DIEHL, *Études byz.*, fig. pe pg. 399, mozaic din Kahri-Djami din sec. 14.

⁴⁾ O. M. DALTON, *op. cit.*, pg. 231, fig. 141, fildeș din sec. 11, azi în muzeul Victoria și Albert; Dr. J. E. WEISS-LIEBERSDORF, *Christus- und Apostelbilder*, Freiburg im Breisgau, 1902, pg. 93, fig. 42, capacul unei casete de argint dela începutul sec. 4, azi în San Nazaro în Milan. Și aici avem un exemplu de înfățișare a codicelui în arta sec. 4.

⁵⁾ *Pittura tedesca antica*, vol. X din *La civiltà artistica*, Roma, tab. 23, miniatură din sec. 10 dintr'un evangeliar din domul sf. Ștefan din Viena; *Arte russa antica*, vol. V din aceeași colecție, pictură novgorodeză din sec. 15; J. WILPERT, *Malereien*, tab. 264, pictură murală din sec. 13 din biserica S. Cosma și Damian din Roma; Vat. Lat. 3741, fol. 28^v, din sec. 10—11; CHARLES DIEHL, *Manuel d'art byz.*, pg. 474, fig. 231, mozaic din sec. 9 din nartexul bisericii S. Sofia din Constantinopol.

⁶⁾ Vezi tab. IV în Dr. ERNST DIEZ und Dr. JOSEF QUITT, *Ursprung und Sieg der byz. Kunst*, II, Die Miniaturen des Wiener Dioskurides, Wien, 1903, cu 3 personaje: Iuliana în mijloc, în stânga Megalopsychia, iar în dreapta Phronesis, care ține un codice în motivul acesta. Cfr. TH. BIRT, *Die Buchrolle in der Kunst*, pg. 122.

Puține mai sunt încă felurile de înfățișare a codicelui închis: codicelul e ținut în mână stângă, ridicată în sus și avân-

Fig. 17. Pitt. ted. ant., fig. 15, din sec. 10.

tată în laturi (Pittura tedesca antica, tab. 46, miniatură dintr'un evangeliar din sec. 13; Arte russa antica, tab. 29, pictură din sec. 15; Vat. Lat. 1960, fol. 182v, din sec. 14), sau e ținut sub brațul stâng (Urb. Lat. 2, fol. 273v, din sec. 15), sau, când

e codice de format mare, e ținut cu ambele mâni (I. WILPERT, *Malereien*, tab. 154, 179 și 181, picturi din sec. 8 din S. Maria Antiqua ; St. BEISSEL, *Die Bilder der Handschrift des Kaisers Otto im Münster zu Aachen*, Aachen 1886, tab. II ; O. M. DALTON, *op. cit.*, pg. 343, fig. 207, mozaic din sec. 6 din catedrala din Parenzo).

Și codicele îndeplinește uneori rolul de placardă. Pe paginile deschise se găsesc scrise legende corespunzătoare. Exemplele, pe care le-am amintit pentru existența codicelui în reprezentările artei sec. 4 și 5, ne arată, în cea mai mare parte, astfel de codice-placardă : codicele deschis, cu scriitura înspre privitor, e ținut în stânga întinsă în jos și întoarsă în afară, prinzându-l de marginea inferioară și sprijinindu-l de braț. Codicele-placardă îl întâlnim înfățișat adeseori, mai ales în domeniul artelor plastice. Amintim încă următoarele exemple : Dr. I. E. WEISS-LIEBERSDORF, *op. cit.*, pg. 71, fig. 29, sarcofag în domul din Ravena, de pe la 500 d. Hs. ; O. M. DALTON, *op. cit.*, pg. 343, fig. 207, mozaic din sec. 6 din partea superioară a absidei catedralei din Parenzo ; ibidem, pg. 368, fig. 218, mozaic din sec. 11 din nartexul bisericii Sf. Luca în Phocis ; ibidem, pg. 324, fig. 197, mozaic din sec. 12 din absida catedralei din Cefalù, Sicilia ; J. WILPERT, *Malereien*, tab. 224—245, pictură murală de pe la 1100, din catedrala din Tivoli, cu legenda : Q(ui) sequitur me non a(m)bulat in tenebris ; ibidem, tab. 261, pictură din jumătatea a doua a sec. 13 în Francesco a Ripa ; N. P. KONDAKOV, *Pamjatnyki...* pg. 138, o icoană cu Isus Hristos ; ibidem, tab. 26, școarța unui evangeliar din lavră Sf. Atanasia ; Vat. Gr. 1613, fol. 1 ; Vat. Lat. 642, Venerabilis Beda, De natura rerum, sec. 12, fol. 1v ; Pal. Lat. 871, biblie ilustrată din sec. 14—15, fol. 22r ; Urbin. Lat. 1, Biblie din sec. 15, fol. 2r.

În partea cea mai mare a exemplelor amintite se înfățișează Hristos ca purtător al codicelui-placardă, arătându-ni-l astfel ca vestitor al noiei evanghelii.

3. Raportul între rulou și codice.

Acum Isidor din Sevilla a definit raportul între rulou și codice din punctul de vedere al întinderii cuprinsului, Etyrn.

VI, cap. XIII, de librorum vocabulis, Migne, P. L. 82, col. 241 : *codex multorum librorum est, liber unius voluminis*. În antichitate ruloul avea o mărime anumită, care nu trecea peste un maximum anumit și nu se cobora nici sub un minimum anumit ¹⁾).

În evul mediu însă nu există o regulă, nu se stabilește o tradiție, care să fixeze maximul sau minimul cuprinsului unui codice. Avem codice de mărime diferită; sunt codice, care cuprind numai câte o evanghelie, și avem, pe de altă parte, codice care cuprind biblia întreagă. În coridorul din fața salei de expoziție a cărții în Vaticana sunt expuse două codice, unul liliputan, celalt de mărime colosală, cântărind vreo 70 kg.

Interesant e să știm, ce criteriu i-a călăuzit pe copiiști în sec. 4 d. Hs. la transcrierea textelor din rulouri în codice, și anume la transcrierea scrierilor de întindere mare, care cuprindeau un mare număr de rulouri. Tradiția manuscrisă a scrierilor unor autori greci și romani ne dă unele indicațiuni, care pot servi la determinarea criteriilor călăuzitoare. C. WACHSMUTH ²⁾ arată, că din Diodor s'au păstrat cărțile 1—5 și 11—20, deci pentada 1, 3 și 4, din Cassius Dio cărțile 36—55, deci pentada 8, 9, 10 și 11, din Livius cărțile 1—10, 21—45, deci pentadele 1, 2, 5, 6, 7, 8 și 9, iar din Polybios s'au păstrat numai cărțile 1—5, deci prima pentadă. Tot Wachsmuth observă, că Photios avea în exemplarele bibliotecii sale numai prima pentadă din Olimpiadele lui Phlegon (în 16 cărți), iar din scrierea istorică a lui Theopomp, în 58 de cărți, îi lipseau cărțile 6 și 7, 29 și 30. Faptul se explică ușor : *la transcrierea din rulouri în codice s'au trecut în fiecare codice câte 5 cărți, adică câte o pentadă, deci câte 5 rulouri*; lipsa de astăzi a unor pentade din scrierile autorilor amintiți se explică prin pierderea în evul mediu a unor codice, care cuprindeau pentadele pierdute. Lipsa cărților 6 și 7, 29 și 30 din Theopomp se explică iarăși admitând întrebuințarea sistemului pentadic la transcrierea acestor opere istorice : începutul și sfârșitul unui codice fiind expuse adesea deteriorării și pierderii, s'a pierdut începutul pentadei 2 și finea pentadei 6. Ca regulă generală putem stabili, că în sec.

¹⁾ TH. BIRT, *Das ant. Buchwesen*, cap. 6, pg. 286—341.

²⁾ *Pentadenbände der Handschriften klassischer Schriftsteller*, în Rhein-Museum für Philologie. N. F., 24, Frankfurt M., 1891, pg. 329—330.

4 și la începutul evului mediu o scriere întinsă era scrisă în mai multe codice, fiecare cuprinzând, de obicei, câte o pentadă. Uneori însă va fi cuprins chiar în sec. 4 d. Hs. un singur codice mai mult decât 5 rulouri. Să ne gândim numai la întinsele opere de cuprins juridic. Marile foliante, codicele de format mare, cu un cuprins întins, cum sunt de pildă bibliile, se ivesc puțin mai târziu. În epoca de trecere de la forma ruloului la cea a codicelui diferitele părți ale bibliei formau codice deosebite. Originea numelor Pentateuchos, Heptateuchos și Octateuchos se explică numai admitând scrierea fiecărei cărți într'un codice, într'un τεῦχος deosebit ¹⁾.

4. Nomenclatura cărții în evul mediu.

În evul mediu terminologia cărții nu-i fixată atât de riguros ca în antichitate. O carte, ca unitate spațială, e numită *corpus*, *codex* și uneori chiar *volumen* ²⁾. Într'o subscripție dintr'un codice din s. 13—14 *codex* e identic cu *liber*, cu o parte a unui codex obișnuit: *explicit codex quintus sancti Iacobi apostoli* ³⁾. Intrebuițarea termenului *codex* în înțelesul acesta e însă o excepție. Până aproape de anul 1400 biblia e numită adeseori *bibliotheca* ⁴⁾; un codice miscelaneu se numea uneori *pandectes* ⁵⁾.

La Bizantini codicele e numit, de obicei, δέλτος, mai ales în subscripții. Un codice de format mare se numea κεφαλίς ⁶⁾. Mai întâlnim apoi și termenii următori pentru numirea cărții: σωματίον, βιβλος, βιβλίον, βιβλίδιον, βιβλάριον, τεῦχος, κωδίκιον, πυκτίον, πυκτίς, πυκτίον ⁷⁾. Termenii din urmă ne arată că terminologia

¹⁾ Cfr. TH. BIRT, *Das ant. Buchw.*, 117; τεῦχος mai însemna în antichitate și volumen, vezi TH. BIRT, *die Buchrolle*, pg. 21, nota 2; cfr. Isidor, Migne, P. L. 82, col. 230. Despre înrăurirea ruloului asupra codicelui din punct de vedere formal vezi K. DZIATKO, *op. cit.*, pg. 178—202.

²⁾ W. WATTENBACH, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, ed. 3, Leipzig, 1896, după M. G. H., SS., II, 297... *et sunt tomi viginti in volumine uno*, deci 20 de *libri* într'un singur codice.

³⁾ V. HARTEL, *Bibliotheca patrum latinorum Hispaniensis*, în *Sitzungsber. der k. Ak. d. Wiss., phil. hist. Cl.*, 113, Wien, 1886, pg. 515, No. 2 L 1.

⁴⁾ W. WATTENBACH, *op. cit.* pg. 152—156.

⁵⁾ *IBIDEM*, pg. 152.

⁶⁾ *Berliner Klassikertexte*, V, 1, pg. 67, nota 1.

⁷⁾ W. WATTENBACH, *op. cit.*, pg. 176.

cărții și a scrisului stă într-o legătură strânsă cu dezvoltarea culturii unui popor. Schimbarea terminologiei cărții indică schimbări operate în mersul unei culturi. Πυκτίον și πυκτός sunt termeni împrumutați din vechea limbă grecească în sec. 14, pe timpul Paleologilor, când cultura bizantină, în loc de a continua dezvoltarea culturii bizantine-creștine, rupe legătura cu cultura aceasta, căutând să se inspire de acuma înainte la izvoarele culturii clasice grecești ¹⁾.

Latinescul *liber* desemna la început o *unitate spațială*, fiind identic cu *volumen* ²⁾. În evul mediu însă, după adoptarea codicelui, s'a pierdut sensul acesta, continuând să însemne numai o parte, de o mărime anumită, a unei scrieri mai mari: dintr'o *unitate spațială liber* s'a transformat într'o parte a *unei unități ideale*, a unei scrieri întinse. Mai târziu a căpătat înțelesul general de *carte*, înțeles pe care-l întâlnim și în derivatele limbilor romanice din apus.

Influența clasicului liber, de o mărime între un maxim și minim anumit, se resimte, uneori, în evul mediu, mai ales în ultimele secole ale primului mileniu, în fixarea aceleiași mărimi ca în epoca clasică a unui *liber* dintr'o scriere poetică în mai mulți *libri*: Cartea I din Vita beati Leudegarii Martyris (M. G. H., Poetae, III, pg. 1—37) are 733 de versuri, cartea II 513 versuri; cele 6 cărți din Vita S. Germani de Heiricus (ibidem, pg. 438—517) cuprind: cartea I 493 de versuri, a doua 303, a treia 523, a patra 512, a cincea 430, iar cartea a șasea 667 versuri. Cartea I din poema lui Milo, Vita S. Amandi (ibidem, pg. 569—609) are 450 versuri, a doua 418, a treia 436 și cartea a patra 514 versuri. Compararea cifrelor acestora cu tabelele alcătuite de TH. BIRT, *Das ant. Buchw.*, pg. 292—293, 297 și 301, în care ni se arată numărul versurilor ce cuprindea un liber poetic clasic, confirmă afirmațiunea făcută.

Tomus e identic cu *liber*. Afară de exemplul amintit, aflat în M. G. H., SS., II, 297: *et sunt tomi viginti in volumine uno*, mai găsim două exemple în M. G. H., Poetae, I, pg. 287, versul 16, poezie de Acuin:

¹⁾ Cfr. KARL KRUMBACHER, *Κτίσις, ein lexikographischer Versuch*, în Indogerm. Forschungen, 25, Strassburg, 1909, pg. 415.

²⁾ Th. BIRT, *Das ant. Buchw.*, pg. 17.

Scribitur extremo Iohannis in ordine thomus, și pg. 291, versul 135, în aceeași poezie :

Ymnica psalterum constat per carmina thomus.

5. Aspectul exterior al cărții ¹⁾.

a) Alcătuirea fasciculelor.

Un codice e alcătuit din *fascicole* ²⁾. Cea mai simplă formă a fasciculei e *unionul*, constituit dintr'o *coală* îndoită în două. Un fragment de codice de pergament din sec. 4 d. Hs., cu poezii de Hesiod ³⁾, e compus din astfel de uniuni așezați unul lângă altul și legați întreolaltă. Se pare că unele codice papyracee erau compuse uneori nu din fascicole ci dintr'un număr oarecare de foi izolate, *σχεδάρια*, așezate una lângă alta și unite prin legătură în forma codicelui. Cel puțin așa rezultă din descrierea, pe care GARDTHAUSEN, *Gr. Pal.*, I, ed. II, pg. 157, ne-o dă asupra unui codice papyraceu de dată mai recentă, din British Museum, codice „der aus 32 einzelnen Papyrusblättern besteht, die nicht zu Lagen zusammengefaßt sind“.

În drumul său către o formă desăvârșită codicele a făcut la început și unele încercări mai puțin fericite în direcția alcătuirii fasciculelor : un codice papyraceu din sec. 3 d. Hs., cu evangelia lui Ioan ⁴⁾, e compus din 25 de coale îndoite în două, vârâte una în alta, formând toate o singură fascicolă. Probabil chiar că aceasta e forma primitivă a fasciculelor în cele dintâi timpuri de întrebuințare a codicelui.

Încetul cu încetul s'au adoptat noi forme de fascicole, mult mai potrivite pentru alcătuirea de codice. *Binioni* întâlnim într'un codice membranaceu ⁵⁾ din sec. 6 ; într'un codice de pergament din sec. 7—8 e intercalat câte un binion între quaternioni ⁶⁾.

¹⁾ În capitolele, în care voi vorbi despre aspectul exterior al cărții, voi considera mai mult cartea celor dintâi 6 sec. d. Hs., bazat mai mult pe nouile materiale librării date la lumină prin descoperirile din Egipt.

²⁾ Termenul fascicolă îl întrebuințez în înțelesul nemțescului *Lage* (engl. *Gathering*).

³⁾ Archiv für Papyrusforschung, II, Leipzig, 1903, pg. 347, No. 91.

⁴⁾ The Oxyrh. Pap. II, Londra, 1899, pg. 1, No. 208.

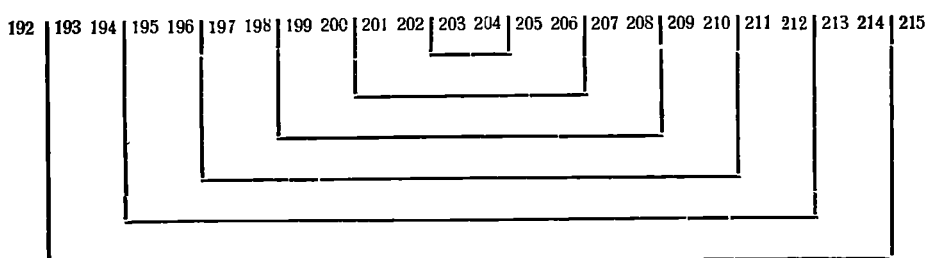
⁵⁾ Berliner Klassikertexte, V, 2, Berlin, 1907, pg. 88.

⁶⁾ v. HARTEL, *op. cit.*, Sitzungsber., 111, pg. 545.

Cele 50 de cărți bisericești scrise la începutul sec. 4 din ordinul împăratului Constantin cel Mare pentru bisericile din Constantinopol erau compuse din *ternioni* și *quaternioni*, τρισακὰ καὶ τετρασακὰ¹⁾). Adevărata fascicolă însă, întrebuințată în mod obișnuit în evul mediu, a fost *quaternionul*, compus din patru coale îndoite în două, vârâte una în alta²⁾). Mai târziu termenul quaternio a fost întrebuințat pentru desemnarea unei fascicole în general, fără considerare la numărul coalelor componente³⁾). Un codice membranaceu din sec. 4—5, cu fragmente homerice, e alcătuit din quaternioni⁴⁾, de asemenea un codice papyraceu, din sec. 5, cu Menandru⁵⁾.

Uneori s'au întrebuințat și *quinioni* și *senioni*, fascicole de 5 și de 6 coale. Biblia Vaticană, cod. Vat. 1209, Cartea Daniil, Cod. Vat. 2125, Codex Rossanensis și Terentius Bembinus, Vat. Lat. 3226, cuprind quinioni⁶⁾.

Un fragment de codice papyraceu cu scrieri de Philo⁷⁾, din sec. 3 d. Hs., pare să fie alcătuit din senioni. Paginile unei coale din acest codice sunt numerotate cu 192 și 193, 214 și 215. Aceasta e prima coală, exterioară, din senion, după cum rezultă din următoarea schemă a fasciclei :

Pentru ca firul, cu care se coseau coalele unei fascicole

1) Cfr. V. GARDTHAUSEN, *Gr. Pal.*, I. ed. 2, pg. 159 și II, ed., 2, p. 125.

2) Vezi W. WATTENBACH, *op. cit.*, pg. 177, o glosă la Priscian : *quaternio dicitur ubi sunt quattuor diplomata*.

3) Ibidem, pg. 177—178; ZANGEMEISTER și WATTENBACH, *Exempla*, Enarr. la tab. 55, notă dela finea sec. 6 din Cod. Laurentius, plut. 65, cu scrierile lui Orosius, fol. 101 v : *iste quaternio quinque folia habet*.

4) Berliner Klassikert., V, 1, pg. 3.

5) Archiv. f. Papyrusf., IV, pg. 503.

6) W. WATTENBACH *op. cit.*, pg. 179.

7) The Oxyrh. Pap., IX, pg. 16, No. 1173.

intr'un codice papyraceu, să nu tae la mijloc aceste coale și pentru ca papyrus-ul, atât de fragil, să nu se rupă la îndoitură, s'au întrebuițat două procedee deosebite : în Orient se puneau la mijloc, în interiorul fiecărei fascicule, bucăți înguste de pergament, îndoindu-se în pliura fasciculelor ; aceste bucăți de pergament izolau firul, cu care erau cusute coalele, și dădeau codicelui o consistență și putere de rezistență mai mare¹⁾. În apus s'au obținut aceleași rezultate de scutire a coalei de papyrus contra firului cusăturii și contra pericolului de rupere la îndoitură, înlocuindu-se în fiecare fascicolă coala exterioară de papyrus cu o coală de pergament²⁾. Armatura aceasta de pergament a fiecărei fascicule contribuia în același timp la o conservare mai bună a codicelui papyraceu.

Când într'o fascicolă o coală de papyrus nu ajungea pentru a ne da două foi întregi de formatul codicelui, se adăoga la coală o parte din altă foaie de papyrus, pentru a îndeplini măsura formatului. Astfel într'un codice papyraceu din sec. 5 o foaie constă din două bucăți lipite la o altă chiar în mijlocul foi³⁾ ; lipirea însă s'a făcut greșit, căci Recto stă lângă Verso.

Fasciculele erau alcătuite înainte de scrierea codicelui. Adeseori diferitele fascicule ale aceluiași codice erau distribuite la diverși scribi pentru a fi scrise⁴⁾.

Unele manuscrise grecești cuprind note scurte cu indicarea numărului fasciculelor. Această indicare constituia, fără îndoială, un criteriu pentru a putea judeca, dacă un manuscris era complet sau nu. V. GARDTHAUSEN⁵⁾ și B. GRANIČ⁶⁾ ne dau câteva exemple de astfel de note.

¹⁾ Vezi fragmentul de codice papyraceu amintit în nota precedentă The Oxyrh. Pap., IX, pg. 16. Acest fragment ne-a păstrat astfel de bucăți de pergament : Down the middle of the inside sheet of the quire a narrow strip of vellum was gummed in order to protect the papyrus against the binding string ; both vellum and string still adhere to the margin between fols. 2 and 3.

²⁾ Cfr. D. SERRUYS, *Un papyrus de Saint Cyrille d'Alexandrie*, în *Revue de phil., de littér. et d'hist. anciennes*, N. S., 34, Paris, 1910, pg. 103—104.

³⁾ Berliner Klassikert., V, 1, pg. 114.

⁴⁾ THOMPSON, *op. cit.*, pg. 54, Nota 2.

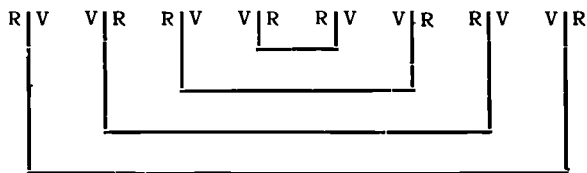
⁵⁾ *Gr. Pal.*, I, ed. II, pg. 159.

⁶⁾ *Der Inhalt der Subscriptionen in den datierten griech. Handschriften des 11., 12. und 13. Jahr.*, în *Byzantion*, I, Paris și Liège, 1924. pg. 271.

La compunerea fasciculelor se observau, uneori, anumite reguli în ce privește succesiunea lui *Recto* și a lui *Verso* în codicele papyracee și a *părții cărnoase* și a celei *păroase* a foilor codicelor membranacee. Într-o foaie de papyrus *Recto* e fața, în care scriitura e așezată în direcție paralelă cu fibrele de papyrus, iar *Verso* e fața în care scriitura taie în unghi drept direcția fibrelor.

Foile erau, de obicei astfel așezate în fascicolă, că lui *Recto* îi corespundea în față *Recto*, lui *Verso* îi corespundea *Verso* în codicele papyracee, iar în cele membranacee *părții cărnoase* îi corespundea partea cărnoasă, *părții păroase* îi corespundea partea păroasă. În manuscrisele grecești coala exterioară a unei fascicule era întoarsă în afară de obicei cu partea cărnoasă, spre deosebire de manuscrisele latine, în care în mod obișnuit coala exterioară era întoarsă în afară cu partea păroasă ¹⁾.

Codicele papyraceu cu scrieri din Menandru ²⁾, din sec. 5, ne dă un exemplu de compunere a fasciculelor cu așezarea lui R pe R și a lui V pe V. Succesiunea lui R și V o putem înfățișa prin schema următoare :

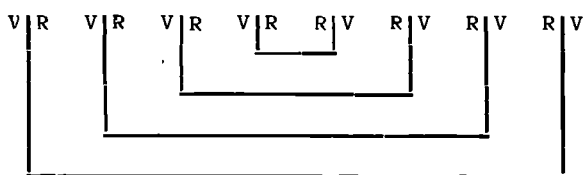
Totuși întâlnim și codice papyracee, în care coalele fasciculelor sunt așezate astfel, că R și V alternează regulat. R e de obicei fața interioară a coalei exterioare. Un codice papyraceu din sec. 4, tratând despre convulsii ³⁾, apoi un codice papyraceu ⁴⁾ din sec. 7 cu profeții ne arată această succesiune de R și V, pe care o putem reprezenta schematic în modul următor :

¹⁾ THOMPSON, *op. cit.*, pg. 54; W. WATTENBACH, *op. cit.*, pg. 118.

²⁾ Arch. für Papyruss., VI, pg. 224, No. 427.

³⁾ IBIDEM, VI, pg. 264, No. 513.

⁴⁾ AD. DREISSMANN, *Die Septuaginta-Papyri*, Heidelberg, 1905, pg. 3—6.

Când o coală are în foaia din prima jumătate a fasciculei R pe pagina a doua, în foaia corespunzătoare din jumătatea a doua a fasciculei aceeași coală va avea R pe pagina întâia; unui R pe pagina întâia dintr'o foaie din jumătatea întâia a fasciculei îi corespunde un R pe pagina a doua a foii corespunzătoare a aceleiași coale în jumătatea a doua a fasciculei.

În lipsa unei paginări curente diferitele fascicule ale unui codice erau numerotate până prin sec. 10 și chiar mai târziu, pe prima sau ultima pagină, sus sau jos, cu cifre sau litere, pentru a se putea constata, dacă un manuscris e complet, dar și pentru a putea găsi în codice un loc, un citat. E așa numita *paginare fascicolară*.

Nu stăruiesc asupra paginării manuscriselor medievale, căci ar însemna numai o reepilogare a rezultatelor stabilite în cercetări anterioare ¹⁾. Amintesc numai că unele fragmente de codice de proveniență egipteană din sec. 3—6 par să cuprindă o numerotare curentă a fiecărei pagini: două foi, care, după toate probabilitățile, formează o singură coală dintr'un codice papyraceu din sec. 3 d. Hs., sunt însemnate cu numerele κ' și $\kappa\epsilon'$ ²⁾; un fragment dintr'o foaie de codice papyraceu din sec. 4—5 are pe R numărul ς , arătându-ne astfel, că pagina aceasta era pagina a șasa a cărții ³⁾.

b) Formatul cărții.

Formatul variază după epoci, el e supus, în parte, capriciilor modei, dar e determinat și de cuprinsul cărții. Cuprinsul

¹⁾ Cfr. THOMPSON, *op. cit.*, pg. 54; W. WATTENBACH, *op. cit.*, pg. 179—181; V. GARDTHAUSEN, *op. cit.*, I, ed. 2, pg. 159—161; D. SERRUYS, *op. cit.*, pg. 104, nota 1.

²⁾ Arch. für Papyruss., VI, pg. 264, No. 512.

³⁾ IBIDEM, I, pg. 111, No. 9; paginare curentă pare să aibă și o psaltire coptă de pe la 600 d. Hs., vezi J. KRALL, *Aus einer kopt. Klosterbibl.*, în Mitteil. aus der Sammlung der Papyrus Erzherz. Rainer, I, pg. 64; cfr. The Oxyrh. Pap., VI, pg. 6, No. 849, o foaie numerotată dintr'un codice de pergamament din s. 4.

determina formatul și în epoca clasică; Isidor, Etym., cap. XII, Migne, P. L. 82, col. 240—241, spune: *quaedam genera librorum apud gentiles certis modulis conficiebantur. Breviore forma, carmina atque epistolae, at vero historiae maiori modulo scribebantur*. Tot astfel și în evul mediu o carte de rugăciuni era de obicei de format mic, un missale avea format mare.

W. WATTENBACH, *op. cit.*, pg. 184, arată importanța, pe care o are considerarea formatului în cercetări de critică a textului. Palimpsestele schimbă uneori formatul original. EDM. HAULER¹⁾ ne dă un exemplu de schimbare a formatului original patrat în format oblong: un codice, cu istoriile lui Salust scris în sec. 4 sau 5, de format aproape patrat (25×27 cm), a fost transformat ca palimpsest de către un călugăr în sec. 7 sau 8 în format oblong, păstrând înălțimea aproape întreagă, dar tăind a treia parte din lățimea întregii coale. Lățimea nu s'a tăiat însă în părți egale de ambele laturi ale coalei, ci numai într-o parte, astfel că noua coală îndoindu-se în două în fascicula noului codice palimpsest ne-a păstrat textul salustian întreg numai al unei foi vechi, pe când din cealaltă foaie corespunzătoare a coalei s'a păstrat numai a treia parte a textului original. Pentru codicele palimpsest, cu scrieri din Hieronymus, s'a obținut astfel formatul 25×18 .

Pe timpul lui Martial codicele aveau format mic²⁾. Unele fragmente de codice din sec. 4, de proveniență egipteană, au un format minimal: 1) 7, 5×6 , 6, cod. pap., cu un tratat despre convulsii, Arch. f. Papyrusf., VI, pg. 264—265, No. 513. 2) 8, 4×5 , 6, cod. membran., cu Ezra, The Oxyrh. Pap., VII, pg. 11, No. 1010). 3) 8, 8×7 , 4, cod. membran., cu o evanghelie necanonică, The Oxyrh. Pap., V, pg. 1—10, No. 840). 4) 9, 5×7 , 8, cod. membran., cu Apocalipsa, The Oxyrh. Pap., VIII, pg. 14—16, No. 1080). 5) 9, 8×9 , cod. membran., cu faptele apost. sf. Petru, The Oxyrh. Pap., VI, pg. 6—12, No. 849. 6) 10×7 , 3, cod. membran., cu scrieri de Isocrates, The Oxyrh. Pap., VIII, pg. 151, No. 1096.

¹⁾ Die Orléaner Palimpsestfragmente zu Sallusts Historien, Wiener Studien, 9, pg. 25.

²⁾ TH. BIRT, Das Ant. Buchw., pg. 85—86.

Codicele acestea sunt adevărate cărți de buzunar, care vor fi fost întrebuințate ca lectură în călătorii.

Până în sec. 6 d. Hs. s'a întrebuințat, în general, un format mic. Dau un tablou de formatele unor codice vechi, din care s'au păstrat foi întregi. Din tabloul acesta putem cunoaște în același timp și raportul între înălțimea și lățimea foi :

1. Cod. membran. copt, s. 6, cu profeții, J. KRALL,
Über den Achmîmer Fund, Mitteil. aus der Sammlung der Pap. Erz. Rainer, II—III, pg. 264 . 12×10 cm.
2. Cod. membr., s. 5—7, Aristophanes, Nourii, Arch.
für Papyrusf., I, pg. 511, No. 39 $12 \times 10,5$
3. Cod. membr., s. 4, ev. sf. Ioan, The Oxyrh. Pap.
V, pg. 4, No. 847 $16,2 \times 14,6$
4. Cod. membr., s. 4, Homer, Arch. f. Papyrusf., III,
pg. 477, No. 298 17×15
5. Cod. membr., s. 5—6, Faptele apost., ibidem, I,
pg. 543, No. 18 $17,9 \times 17,6$
6. Cod. pap., s. 3, Philo, diverse scrieri, The Oxyrh.
Pap., IX, pg. 16, No. 1173 $17,5 \times 15$
7. Cod. membr., s. 5, Genesis, Arch. f. Papyrusf., II,
pg. 224 19×10
8. Cod. pap., s. 4, Pastorul lui Hermas, The Oxyrh.
Pap., IX, pg. 11, No. 1172 $19,2 \times 12,9$
9. Cod. membr., s. 4, Vergilius Vat., Vat. Lat. 3225,
cfr. K. WESSELY, *Schrifttafeln*, pg. 11, No. 36 . 20×19
10. Cod. pap., s. 4, evanghelie necanonice, The Oxyrh.
Pap., VIII, pg. 16, No. 1081 $20,3 \times 10,7$
11. Cod. pap., de pe la 600, cele 4 evanghelii, colecția
Freer, cfr. V. GARDTHAUSEN, *Gr. Pal.*, II, ed. 2,
pg. 139 $20,8 \times 14,3$
12. Cod. pap., s. 3, Demosthenes, Contra Aristocratem,
The Oxyrh. Pap., III, pg. 112—116, No. 459 . $20,5 \times 14,3$
13. Cod. membr., s. 5, Viața lui Alcibiades, The Oxyrh.
Pap., III, pg. 31, No. 411 $21,6 \times 18$
14. Cod. pap., s. 5, ev. lui Matei, ibidem, IX, pg. 7
—9, No. 1170 (foaia e completă ca înălțime, fiind
puțin deteriorată la marginile laterale) . . . $22,9 \times 9$

15. Cod. pap., s. 5—6, Ascensio Iesaniae, Arch. für Papyrusf., I, pg. 541, No. 11 23 × 26,5
16. Cod. pap., s. 4, Isocrates, Ad Demonium, The Oxyrh. Pap., VIII, pg. 147—151, No. 1095, (o margine laterală e puțin deteriorată) 25,6 × 8,5
17. Cod. membr., s. 5—6, ev. Matei, ibidem, IX, pg. 5—7, No. 1169 25 × 20
18. Cod. pap., s. 4, Epist. către Corinteni, ibidem, VII, pg. 4—8, No. 1008 26,5 × 14
19. Cod. membr., s. 4, Hesiod, K. WESSELY, *Liter. Fragm. aus El-Faijûm*, în Mitteil. aus der Sammlung der Pap. Erz. Rainer, I, pg. 73 29,5 × 15,6
20. Cod. pap., s. 5, Cicero, De imperio Cn. Pomp. și Actio secunda contra Verrem, The Oxyrh. Pap., VIII, pg. 153—158, No. 1097 29 × 18
21. Cod. pap., s. 4, Callimachus, Aetia și Iambi, ibidem, VII, pg. 15—82, No. 1011 30 × 18
22. Cod. membr., s. 4, Vergilius Romanus, Vat. Lat. 3867, WESSELY, *Schrifttafeln*, pg. 11, No. 34 30 × 29
23. Cod. Pap., s. 5, Menandru, Arch. f. Papyrusf., IV, pg. 503 31 × 18
24. Cod. pap., de pe la 600, psaltire coptă, J. KRALL, *op. și loc. cit.* 32 × 22

Pentru formatele mai mici se vor fi întrebuințat selide întregi la confecționarea fasciculelor codicelor papyracee. Nu putem preciza, din cauza lipsei de indicațiuni în publicațiile papyrologice, dacă pentru formatele mari s'au confecționat selide de dimensiuni mai mari ca în antichitate ¹⁾ sau dacă pentru completarea formatului se lipeau la selidele obișnuite părți din alte selide. Se pare că procedeul din urmă era cel obișnuit la confecționarea fasciculelor papyracee de format mare ²⁾.

Începuturi de întrebuințare de formate mari avem acum în sec. 4, în două codice cu Vergiliu: Schedae Berolinenses, ZANGEMEISTER și WATTENBACH, Ex., 14, și Schedae biblioth. S. Galli,

¹⁾ Despre dimensiunile selidelor antice vezi TH. BIRT, *Das ant. Buchw.*, pg. 259—273.

²⁾ Cfr. A. DEISSMANN, *Die Septuaginta-Papyri*, pg. 5—6.

ibidem, tab. 14 A. Marile foliante se ivesc însă abea în sec. 6. Un exemplu avem în biblia din Laurenziana ¹⁾, din sec. 6.

În general înălțimea foi e mai mare ca lățimea, avem însă și codice, în care raportul între înălțime și lățime e 1 : 1 ; foaia e patrată.

Formă patrată sau aproape patrată a foilor am găsit în următoarele codice : 1) cod. pap., din sec. 3, cu scrieri de Philo, The Oxyrh. Pap., IX, pg. 16—29, No. 1173 : $17,5 \times 15$; 2) cod. palimpsest de pergament cu istoriile lui Salust din sec. 4, EDM. HAULER, *Ein neues Palimpsestfragment zu Sallusts Historien*, Wiener Studien, 8, pg. 319 : 27×27 ; 3) Vergilius Romanus, Vat. Lat. 3867 : 30×29 ; 4) Vergilius Vaticanus, Vat. Lat. 3225 : 20×19 ; 5) Cod. membran. sec. 5—6, cu Faptele apostolilor, Arch. für Papyrusf., I, pg. 543, No. 18 : $17,9 \times 17$; 6) Cod. membran. din sec. 5 (?), cu un tratat gramatical, K. WESSELY, *Bericht über griech. Papyri in Paris und London*, Wiener Studien, 8, pg. 218 : $23,5 \times 24$; 7) Fragmentele membranacee din Lipsca cu Menandru, sec. 5, cfr. V. GARDTHAUSEN, *Gr. Pal.*, I, ed. 2, pg. 162 : 16×16 .

S'au păstrat și câteva codice, în care lățimea foi e mai mare ca înălțimea ²⁾.

Până în sec. 6 raportul între înălțime și lățime e, de obicei, 1 : 1 și 2 : 1. Ahea din sec. 6, odată cu ivirea formatului mare, se stabilește raportul de 3 : 2, obișnuit și în zilele noastre ³⁾.

¹⁾ ZANGEMEISTER și WATTENBACH, Ex., 35 ; Enarr. la tab. 35 : *codex splendidissimus formae ingentis*. Formatul unui cod. pap., din sec. 7, Nonnos, Dionysiaka, Berl. Klassikert., V, 1, pg. 94, e 40×28 cm. Despre diferitele formate în sec. 8—16 vezi V. GARDTHAUSEN, *Gr. Pal.*, I, ed. 2, pg. 161, unde se reproduc unele constatări ale lui Zach. von Lingenthal.

²⁾ Arch. f. Papyrusf., I, pg. 541, No. 11, cod. pap. din sec. 5—6, form. $23 \times 26,5$; EDM. HAULER, *Die Orléaner Palimpsestfragm. zu Sallusts Historien*, Wiener Stud., 9, pg. 25, cod. membran., sec. 4—5, formatul original : 25×27 ; RUDOLF BEER, *Die Anekdotia Borderiana augustineischer Sermonen*, Sitzungsber der k. Ak. d. Wiss., ph. h. Cl., 113, pg. 680, cod. membr., form. $20,6 \times 29,7$. Și mozaicurile din S. Pudentiana și S. Sabina ne înfățișează codice cu lățime mai mare ca înălțimea.

³⁾ W. SCHUBART, *Das Buch bei den Griechen und Römern*, Berlin, 1907, pg. 121.

c) Legătura cărții.

Rulourile antice aveau ca scut un învăliș cilindric de pergament, paenula, *φαινόλα* ¹⁾. Meșteșugul legătoriei cărților s'a născut odată cu ivirea codicelui, ca urmare a necesității conservării cărții. Diferitele coale trebuiau fixate în fascicule, fasciculele trebuiau reunite între olaltă pentru a face un întreg, iar acest întreg trebuia pus la adăpost față de pericolul distrugerii, dându-i-se ca scut două scoarțe. Toată munca aceasta o săvârșia *legătorul de cărți*. Contribuția la legarea cărților în evul mediu târziu dată uneori și de giuvaergii și de emailori se ține mai mult de istoria artelor.

Nu e scopul capitolului acestuia de a cerceta dezvoltarea legăturii cărților în tot cursul evului mediu; intenția mea e numai de a aduce unele contribuții la istoria legăturii cărților din cele dintâi secole de existență a codicelui.

Pentru evul mediu târziu găsim informație bogată la W. WATTENBACH, *op. cit.*, pg. 386—408.

TH. BIRT, *Die Buchrolle in der Kunst*, pg. 342, crede că în sec. 3—4 codicele erau simple capsule, în care erau introduse fasciculele nelegate. Procedeu acesta de conservare a fasciculelor în *capsule de plumb* și în *portofolii de pergament* îl putem admite pentru sec. 1—2 d. Hs. Din sec. 3 însă ni s'au păstrat fragmente de codice, care ne arată, că în timpul acela meșteșugul adevăratei legătorii a cărților era destul de dezvoltat. Dintr'un codice de papyrus din sec. 3, cu scrieri din Philo, ni s'au păstrat câteva coale. În îndoitura unei coale din mijlocul fasciculei s'a păstrat o fâșie de pergament, care a servit ca scut al papyrus-ului fragil împotriva firului, cu care s'au cusut coalele fasciculei ²⁾. Coalele altui codice papyraceu din sec. 3, cu profeții Zaharia și Malachia, au fost cusute în fascicule cu curelușe de pergament vechiu ³⁾.

Probabil că obiceiul de a lega astfel codicele datează dintr'un timp anterior sec. 3. Și în secolele următoare fascico-

¹⁾ TH. BIRT, *Die Buchrolle in der Kunst*, pg. 239—241.

²⁾ The Oxyrh. Pap., IX, pg. 16, No. 1173.

³⁾ C. HAEGERLIN, *Griech. Papyri*, în *Centralbl. für Bibliothekswesen*, 14, Leipzig, 1897, pg. 406, No. 157.

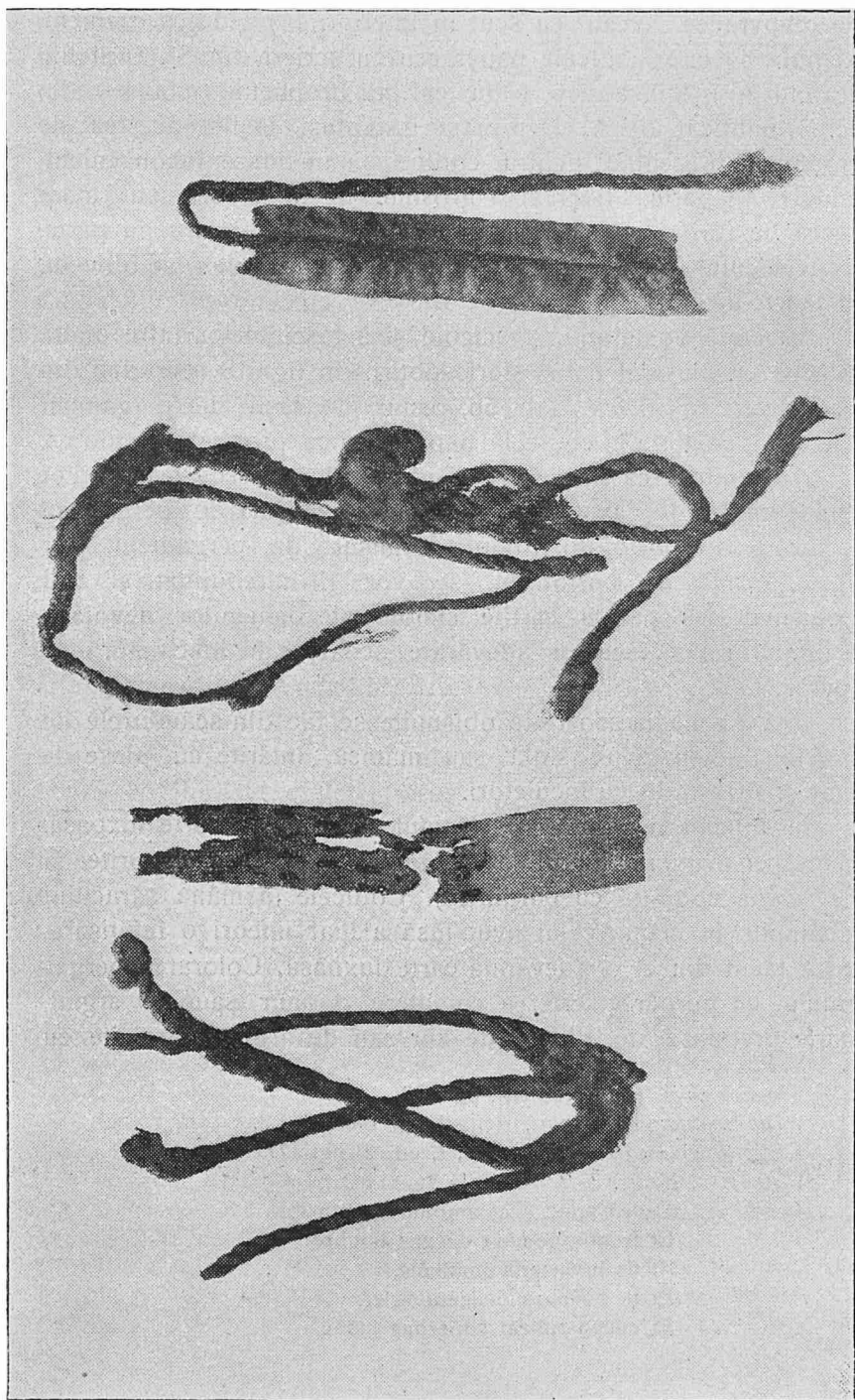

Fig. 18. Resturi din legătura cărților. (Ad. Deissmann, Die Septuaginta-Pap., tab. 56)

lele papyracee aveau ca scut în interior fâșii de pergament. Exemple avem în codicele papyraceu cu scrieri din Sf. Ciril din Alexandria ¹⁾, din sec. 6, și în cel cu prophetae minores din sec. 7, publicat de A. DEISSMANN ²⁾. Totuși fâșiile acestea de pergament prezentau pentru codice și un mare inconvenient, dându-le în partea dorsală o grosime de două ori mai mare ca cea pe care ar fi avut-o fără ele. Pentru a înlătura, în parte, inconvenientul acesta codicele papyracee se alcătuiau, de obicei, din fascicule puține.

Legătura coalelor în fascicule și a fasciculelor între olaltă se făcea cu ajutorul unor sfori subțiri. În fig. 18 reproduc din AD. DEISSMANN, *op. cit.*, tab. 56, resturi de fâșii de pergament și de sfori, păstrate în codicele papyraceu cu prophetae minores.

Am amintit că în sec. 1—2 d. Hs. locul *scoarțelor* îl vor fi ținut un fel de capsule de plumb și învâlișuri de pergament în formă de portofolii. Simple învâlișuri de pergament, dar nu în formă de portofolii, se vor fi întrebuințat și mai târziu, mai ales pentru cărțile simple ale oamenilor nevoiași. De timpuriu s'au făcut și adevărate scoarțe din maculatură de papyrus ³⁾.

În evul mediu scoarțele obișnuite se fac din scândurele de lemn învâlitate în piele, stofă sau mătasă, întărite cu piese de metal și înzestrate cu încuietori.

În antichitate ruloul nu s'a putut desvolta în carte luxoasă. Uneori cei avuți aveau rulouri cu *umbilici* cu *cornua* aurite și cu *paenula* colorată cu purpură ⁴⁾. Codicele în mână săracului era simplu, în mână celui avut însă a luat uneori o înfățișare, care a făcut din el o adevărată carte luxoasă. Colorarea pergamentului cu purpură, scrierea cu litere de aur sau de argint, scoarțe prețioase de fildeș, de aur sau de argint garnisite cu

¹⁾ D. SERRUYS, *op. și loc cit.*, pg. 103.

²⁾ *Die Septuaginta-Papyri*, Heidelberg, 1905, pg. 3.

³⁾ Cfr. V. GARDTHAUSEN, *op. cit.*, I, ed. 2, pg. 177.

⁴⁾ MARTIAL, *Epigr.* 3, 2, *versurile* 7—11:

Cedro nunc licet ambules perunctus
Et frontis gemino decens honorē
Pictis luxurieris umbilicis,
Et te purpura delicata velet,
Et cocco rubeat superbus index.

pietre scumpe : iată mijloacele întrebuintate uneori pentru înfrumusețarea codicelor, făcând din ele obiecte de mare valoare.

Vechii pugilari aveau uneori scoarțe de fildes¹⁾. Scoarțe prețioase cu pietre scumpe se întrebuintau pentru codice chiar în timpul lui Hieronymus, care are cuvinte de dojană împotriva luxului acestuia : *inficiuntur membranae colore purpureo, aurum liquescit in litteras, gemmis codices vestiuntur : et nudus ante fores earum Christus emoritur*²⁾.

Luxul exagerat al cărților, mania de a poseda astfel de cărți sunt ironizate și în sec. 13 de juristul Odofredi din Bologna : *Dixit pater filio... Vade Parisius, vel Bononiam, et mittam tibi annuatim centum libras. Iste quid fecit ? Ivit Parisius et fecit libros suos babuinare de litteris aureis... Hodie scriptores non sunt scriptores, imo pictores*³⁾.

Dar nici cuvintele de dojană ale lui Hieronymus nici cele ale Sf. Ioan Gură-de-aur⁴⁾ n'au împiedecat biserica creștină de a în-

¹⁾ C. I. L., X, 6.

²⁾ Hieronymus, *Ep. XVIII ad Eustochium*, IV, 2.

³⁾ ALBRECHT KIRCHHOFF, *Die Handschriftenhändler des Mittelalters*, ed. 2, Leipzig, 1853, pg. 8.

⁴⁾ Io. CHRYSOST., *Homil. in Ioh. XXXIII*, T. VIII, pg. 188, ed. Montfaucon.

Fig. 19: Ap. Ioan. Pict. mur. din S. Maria Antiqua, din sec. 8.

trebuința ea însuși aceeași istravă de podoabe pentru cartea evangeliilor. În tot timpul până prin sec. 13, în acea epocă de agrafie generală, cartea evangeliilor trebuia să impue credincioșilor printr'o înfățișare fastuoasă, cuprinsul rămânându-le o taină.

O pereche de scoarțe din table de aur, garnisite cu pietre scumpe, de execuție bizantină din sec. 6, posedă lezaurul bisericeii di Monza. JULES LABARTE, în a sa *Histoire des Arts industriels au moyen age et à l'époque de la Renaissance*, vol. I, pg. 310—311, ne dă o descriere detaliată a scoarțelor acestora¹⁾. Afară de aur se mai întrebuința și argint și fildeș pentru confecționarea prețioaselor scoarțe.

În poezii și în cronici medievale se face uneori mențiune de legătura prețioasă a cărților. Într'o poezie din sec. 8 se spune despre scoarțele unei psaltiri:

Haec merito tabulis cultim decorantur eburnis,

*Quas mire exculpsit ingeniosa manus*²⁾

De asemenea întâlnim în poeziile lui Theodulfus de la finea sec. 8 versuri, care ne dau indicații relative la scoarțele unei biblii:

Nam foris hoc gemmis, auro splendet et ostro,

*Splendidiore tamen intus honore micat*³⁾;

apoi:

*Et foris argento, gemmis ornavit et auro*⁴⁾.

Despre evangelia dată ca dar mănăstirii Sf. Emeran aflăm că „evangeliorum libri“ erau „auro et gemmis tecti, scripti, picti ac omnimodo ornatı“⁵⁾.

Picturile murale ale bisericilor și miniaturile manuscriselor ne înfățișează adeseori codice cu scoarțe împodobite. În fig. 19 dau o copie a unei picturi murale din sec. 8 din S. Maria

¹⁾ Vezi și cele patru planșe din volumul acesta: prima cu scoarțele de aur ale evangeliarului din S. Emeran, celelalte cu diptihe de fildeș. Descrieri de scoarțe prețioase din sec. 10 și 11 aflăm pe pg. 337, 338, 381 și 383—384.

²⁾ M. G. H., *Poetae*, I pg. 92.

³⁾ *IBIDEM*, I, pg. 529, v. 3—4.

⁴⁾ *IBIDEM*, pg. 540, XLII, v. 7.

⁵⁾ M. G. H., SS., 6, pg. 551, col. 1, Hanovera, 1841.

Antiqua din Roma, cu reprezentarea unui codice cu scoarțe prețioase, regretând numai, că nu mi-a fost cu putință să dau o reproducere în color, așa cum e pictura originală.

Meșteșugul legătoriei cărților, foarte dezvoltat în epoca romană târzie, era încă în floare în sec. 6. Cassiodor dădu ctitoriei sale și „*in codicibus cooperiendis doctos artifices*“ împreună cu o colecție de diferite modele de legătură a cărților ¹⁾. Odată cu meșteșugul scrisului s'a retras între zidurile mănăstirilor și arta legătoriei cărților.

Legătura cărților era îngrijită acum de anumiți călugări, de „*fratres ligatores*“ ²⁾. Așa în sec. 13 arta aceasta devine o meserie liberă burgheză. Iată cum definește *Paulirinus* în al său *Liber artium* meseria legătorului de cărți: *Ligator est artifex habens ligandi libros in asseres periciam. Quos cum cavaverit, vel corigia (sie), quibus sexterni sunt inligati, fortiter innectit asseribus, quos pro ornatu et utilitate cute circumducit et orbicularibus tenaculis firmat. cuius instrumenta sunt asseres, torcular, zona, corigia, intextorium, maleollus et alia huic artificii cognita* ³⁾.

II. SCRISUL ÎN EVUL MEDIU

A. Instrumentele scribei.

Omni conveniunt scriptori quatuor : anser,
Taurus, ovis, spina, si notet illud homo.
Anser dat pennam, cornu fit de bove, pellem
Fert ovis, incaustum promere spina solet⁴⁾

1. Calamul. Pana. Scalprul.

În antichitate se scria pe papyrus cu calamul. India, Egiptul, promontoriul Cnidic, lacul Anaïtic și Ciprul produceau cea mai bună trestie pentru confecționarea calamului ⁵⁾. Acest

¹⁾ CASSIOD., *Divin. lect.*, c. 30.

²⁾ Cfr. W. WATTENBACH, *op. cit.*, pg. 391.

³⁾ Reprod. de WATTENBACH, *op. cit.*, pg. 393.

⁴⁾ Neues Arch., XVII. 379.

⁵⁾ PLINIUS, *Nat. Hist.*, XVI, 157 ; Martial, XIV, 38.

instrument de scris e caracterizat în Anthologia Palatina, IX, 162, prin versurile următoare :

Ἦμην ἀχρεῖον κάλαμος φυτόν. ἐκ γὰρ ἐμείο
 Οὐ σὺκ', οὐ μῆλον φύεται, οὐ σταφυλή.
 Ἀλλὰ μ' ἀνὴρ ἐμήθησ' Ἑλικωνίδα, λεπτὰ τορῆσας
 Χεῖλεα, καὶ στεινὸν ῥοδὸν ὀχετευσάμενος.
 Ἐκ δὲ τοῦ, εὖτε πίοιμι μέλαν ποτόν, ἔνθεος οἶα,
 Πᾶν ἔπος ἀφθέγκω τῷδε λαλῶ στόματι.

Funcțiunea lui ne-o arată și o enigmă a lui Symphosius :

Dulcis amica dei, ripae vicina profundae,
 Suave canens Musis, nigro perfusa colore,
 Nuntia sum linguae digitis signata magistri¹⁾.

Calamii se purtau reuniți în fascii sau se păstrau într'un etui numit *theca calamaria*, *theca graphiaria*, *theca cannarum* sau *calamarium*²⁾. Afară de calamii de trestie antichitatea a întrebuințat și tocuri de os și de metal³⁾.

Calamul e înlocuit în evul mediu încetul cu încetul cu pana de pasere (gâscă, lebdă, păun sau cocoară), a cărei întrebuințare e atestată acum în sec. 5 d. Hs.⁴⁾. Pe timpul lui Isidor pana e instrumentul de scris obișnuit al scribei⁵⁾.

Totuși calamul continuă încă să fie întrebuințat, deși foarte rar, până prin sec. 9. În Bologna, în timpul Renașterii, umaniștii reînvie pentru câțva timp uzul vechiului calam⁶⁾.

¹⁾ FR. BÜCHELER și AL. RIESE, *Anthol. Latina*, partea I, Leipzig, 1894, pagina 223.

²⁾ MARTIAL, XIV, 19; SUTTON, *Claud.* 35; cfr. HIERONYMUS, *Comment. in Ezechiel*, 9, 2: cesath cum ab Hebraeo quaererem quid significaret, respondit mihi graeco sermone appellari καλαμάριον ab eo quod in illo calami recondantur. Nos atramentarium ex eo quod atramentum habeat dicimus. Multum significantius thecas vocant, ab eo quod thecae sint scribentium calamorum.

³⁾ V. GARDTHAUSEN, *op. cit.* I. ed. 2, pg. 194—196.

⁴⁾ Anonymus Valesianus, 14, § 79.

⁵⁾ ISIDOR, *Orig.* VI, 14, 3: Instrumenta sunt scribendi calamus et penna. Ex his enim verba paginis infinguntur. Sed calamus arboris est, penna, avis: cuius acumen in duo dividitur, in toto corpore unitate servata.

⁶⁾ W. WATTENBACH, *op. cit.* pg. 223—224.

Între enigmaticele medievale întâlnim unele relative la pană :

Candida virgo suas lacrimas dum seminat atras,
Tetra per albentes linoquit vestigia campos,
Lucida stelligeri ducentia ad atria caeli ¹⁾ ;

sau :

Pergo per albentes directo tramite campos,
Candentique viae vestigia caerula linquo,
Lucida nigratis fuscans amfractibus arva ²⁾ ;

sau :

Planos compellor sulcare per aequora campos,
Causa laboris amor : is tum fontes lacrimarum
Semper compellit me aridis infundere sulcis ³⁾.

Pana de pasere era confecționată în pană de scris cu ajutorul unui cuțitaș. Unele versuri medievale ne arată, că crăparea botului de scris trebuia să se facă astfel, ca partea dreaptă a penei să fie mai scurtă decât cea stângă :

Dextera pars penne brevior sit parte sinistra,
Hanc modicum scindas, sit aspera pulcraque dorso.
Attenua dorsum. Discas bene ducere pennam ⁴⁾.

În Orient se căuta ca vârful penei să nu fie nici prea ascuțit nici prea lat. În articolul 'Ο δξέρουγχορ χαρακτηρ ⁵⁾ V. GARDTHAUSEN reproduce în traducerea franceză din Notices et extr. des mss., 20, partea I, pg. 403, următoarea regulă relativă la prepararea botului instrumentului de scris în Orient : appliquez toute votre attention à la coupe, car c'est de la coupe que tout dépend... il faut tenir le milieu entre une forme arrondie et une forme pointue.

Penele de scris se preparau, de obicei, de scribi ; uneori

¹⁾ M. G. H., Poetae, I, pg. 22—23, De penna.

²⁾ IBIDEM, I, pg. 23, nota 1, Aldhelmi aenigm. de penna, v. 3—5.

³⁾ IBIDEM, pg. 22, nota 7, Tatwini aenigm. de penna, v. 4—6.

⁴⁾ LUDOWIG ROCKINGER, *Zum bairischen Schriftwesen im Mittelalter*, în Abhandl. der hist. Cl. der k. bayer. Akad. d. Wiss., 12, partea I, pagina 52, München 1872.

⁵⁾ Byz. Zeitschrift, XI, 1902. pg. 113.

însă, mai ales din sec. 14 încoace, se cumpărau și la librari ¹⁾. Pentru necesitățile scrisului scribii aveau totdeauna la dispoziție o cantitate mai mare de pene.

Scriitura calamului are o înfățișare greoaie, literele au trăsături groase; scriitura penei e mai vioaie, mai sprintenă, iar literele au trăsături mai subțiri.

Fig. 20. Scalprul (A. Schramm, *Schreib- und Buchwesen*, fig. 92).

În strânsă legătură cu calamul și pana stă întrebuițarea unui cuțitaș, *scalprum*, *scalpellum*, a cărui funcțiune e definită astfel într'un vechiu glosar ²⁾: *scalpellum est ferrum, quo cartas incidunt et pennas acuunt scriptores*. El servea deci pentru tăierea pergamentului în coale, vezi fig. 20, și pentru ascuțirea — temperare, acuire calamum, γλύφειν κάλαμον — dar și pentru confecționarea peneilor. Vârful lui e ascuțit sau cârn.

În miniaturile manuscriselor medievale scriba e înfățișat adeseori ținând în stânga în timpul scrisului cuțitașul, cu care ascuțea pana de câte ori se tocea. Unele miniaturi ne reprezintă chiar acțiunea ascuțirii penei, vezi fig. 21.

2. Cerneala ³⁾.

În antichitate cerneala obișnuită pentru scrierea pe papyrus era cea compusă din funingine de rășină (75%) și din gumă (25%). amestecate cu apă ⁴⁾. În loc de funingine se întrebuițau uneori drojdii de vin arsă sau cărbuni de fildeș ⁵⁾. Acum pe

¹⁾ Cfr. W. WATTENBACH, *op. cit.* pg. 119, unde se reproduce din *Livre des Mestiers* din sec. 14 un pasagiu, în care aflăm că la librarul George „si vend pennes d'auwe et pennes de chisne“.

²⁾ Citat de WATTENBACH, *op. cit.*, pg. 229.

³⁾ Vezi literatura la GARDTHAUSEN, *Gr. Pal.*, I, ed. 2, pg. 202, nota 2, apoi în CABROL și LECLERCQ, *Diction. d'arch. chrét. et de liturgie*, vol. 5, partea 1, col. 40.

⁴⁾ VITRUVIUS, ed. Teubner, Leipzig, 1867, VII, 10.

⁵⁾ PLINIUS, *Nat. Hist.*, 35, 6, 42—43: Sunt qui et vini faecem siccitam excoquant, adfirmentque, si ex bono vino facta fuerit indici speciem id atramentum praeberet. Polygnotus et Micon celeberrimi pictores Athenis e vinaceis

timpul lui Cicerone era cunoscută și cerneala preparată din suc de sepie¹⁾.

Aceste feluri de cerneală aveau o calitate comună: scriitura

Fig. 21. Pal. Lat. 48, fol. 35v, evang. din sec. 12.

se ștergea ușor cu degetul umed sau cu un burete muiat în apă²⁾. Pentru a face scriitura indelebilă amestecul de funingine și gumă nu se disolva în apă ci în oțet³⁾.

fecere tryginon appellant. Apelles commentus est ex ebore combusto facere, quod elephantinum vocatur.

¹⁾ CICERO, *De natura deorum*, 2, 50, 127.

²⁾ MARTIAL, 4, 10; Suetonius, *Augustus*, 85.

³⁾ PLINIUS, loc. cit.: quod aceto liquefactum est aegre eluitur.

De oarece cerneala obișnuită la scrierea pe papyrus nu se prindea bine pe suprafața netedă a pergamentului, a fost necesară, pentru scrierea pe acesta, prepararea unei cernele cu bază metalică. Aceasta s'a obținut la început întrebuițând gogoășe de ristic (galla), care au un conținut feruginos. La felul acesta de preparare a cernelei se face aluzie în enigma aceasta a lui Bonifatius :

Silva fui dudum crescens in sentibus aspris,
 Lymfa velut fueram decurrens clara per amnem,
 Tertia pars mihimet tradenda est arte reperta.
 Lucifica nigris tunc nuntio regna figuris,
 Late per innumeros albos si spargas agellos;
 Nec non horrifera soleo tunc tartara tr...
 Gramate terribili narrare vitanda relatu ¹⁾.

În compoziția cernelei intră în sec. 4 d. Hs. și alte elemente. V. GARDTHAUSEN ²⁾ reproduce din *Bibliofilia* 11, 1909, pg. 273, următoarea analiză chimică a unui rest de cerneală din ecolul acesta : *Inchiostro del IV secolo*. Esso è profumato dalla infusione di droghe aromatiche ed è essenzialmente costituito sdi nero fumo, ossido di rame, ossido di ferro, gesso, argilla, magnesia, acido fosforico, alcali e sabbia.

Coloarea cernelei în manuscrisele sec. 5—7 e brună-deschisă sau brună-închisă ³⁾.

Mulțimea de recete din evul mediu târziu cu instrucțiuni relative la prepararea cernelei ne dă indicațiuni suficiente pentru cunoașterea metodelor întrebuițate în timpul acela la pregătirea fluidului necesar scrisului. Multe recete, pe care le întâlnim scrise de obicei în paginile nescrise dela începutul sau dela finea textului sau la sfârșitul unei pagine rămase nescrisă în mijlocul codicelui după terminarea unui capitol, sunt identice sau diferă numai puțin între olaltă. Uneori variază numai dozarea elementelor componente. Gogoășele de ristic și vitriolul sunt elementele principale, cari intră în compunerea cernelei.

¹⁾ M. G. H. Poetae, I, 23.

²⁾ Op. cit., I, pg. 205.

³⁾ Cfr. *The Oxyrh. Pap.*, VIII, pg. 153, n. 1097; *Berl. Klassikert.*, V 1, pg. 82; *Centralbl. für Bibliotheksw.*, 14, pag. 347.

În cod. Vat. Lat. 598, din sec. 13, am aflat pe fol. 61r, col. 2, receta aceasta: *Qualiter confici debeat encaustum et alii colores. Encaustum. Accipe de gallis tritis uncias tres, de vino albo libras tres; quibus commistis et calefactis ad ignem vel ad solem colentur per pannum subtile. Deinde ponas de vitriolo bene trito unciam unam, de gumma arabica unciam unam, et agitato bene et curato ad serenum coletur, et scribe et nunquam in eo ponatur accetum.*

W. WATTENBACH, op. cit., pg. 238, reproduce din EBERT, *Zur Handschriftenkunde*, pg. 34, următoarea rețetă dintr'un codice din 1412: „Ad faciendum bonum incaustum: Recipe gallas et contere minute in pulverem, funde desuper aquam pluvialem vel cerevisiam tenuem, et impone de vitriolo quantum sufficit juxta existimationem tuam, et permite sic stare per aliquot dies, et tunc cola per pannum, et erit incaustus bonus. Et si vis scribere, tunc impone modicum de gummi arabico, et calefac modicum circa ignem, ut solus incaustus tepidus fiat, et erit incaustus bonus et indelebills, super quocunque cum eo scribes“.

Uneori instrucțiunile de preparare a cernelei sunt ticluite în versuri:

Tres sint vitrioli, vix una sit uncia gummi,
Gallarum quinque, sed aceto mersa relinque,
Quattuor aut callidas addat cerevisia libras.
Vino emendabis ardente situmque fugabis ¹⁾.

Dr. L. ROCKINGER ²⁾ publică unele formule din *Liber illuministarum pro fundamentis auri et coloribus ac consimilibus*, codice scris pe la 1500 în Tegernsee, azi în biblioteca statului din Munchia, cod. germ. 821. Cerneala necesară scrisului pe hârtie se prepara după procedee deosebite.

Prepararea cernelei se făcea, de obicei, cu ajutorul focului, dar avem și un „modus faciendi incaustum sine igne“. Reproduc din ROCKINGER două rețete, care cuprind o descriere amplă a modului de preparare: „*Modus conficiendi incaustum de vino*: Ad incaustum trium mensurarum recipias XII lott gallas, IX lott

¹⁾ W. WATTENBACH, op. cit., 238, după Franck, în Herrig's Archiv für neuere Sprachen, XL, 135.

²⁾ Op. cit., I, pg. 30–36.

vitriolum, VIII lott gumj. conterantur gallas mediocriter, non usque ad minutos pulveres; sed vitriolum et gumj conterantur ut possint cribari. jtem primo fundatur vinum ad tres mensuras ad gallas XII lott contritas ut supra dictum est. et permittatur stare in calore solis vel in stuba calefacta ad duos vel tres dies. et cooperiatur ita ut modicum foramen habeat operculum superius. et moveatur sepius cum spatula vel ligno. et postea ponatur ad ignem in olla. et moveatur continue cum spatula donec incipiat bulire. tunc deponatur de igne ad VI vel VII horas. et post imponatur vitriolum. ac bene moveatur. antequam tamen infunditur vitriolum, fundatur 4 a vel 2 a pars vini de gallas ad unam parvam ollam ubi imponatur gummi. et permittatur ad unum vel duos dies sic utrumque stare, et sepius moveatur gummi, sed alia pars non. et postea colatur pars maior scilicet cum gallas et vitriolo per unum pannum. et postea permittatur stare, ut feces resideant, et iterum colatur per pannum. et feces reserventur ad confectionem sequentis incausti. et quando vultis facere incaustum sequenti vice, tunc fundatis unam mensuram aque ad ipsas feces. et ponatur in olla ad ignem, ut bene bulliat. et permittatur postea infrigidari. et colatur per pannum, et recipiatur cum vino trium mensurarum et fundatur ad gallas XII lott. et feces sive pulveres antiqui postea effundantur, etc. ut supra¹⁾.

„Modus faciendi incaustum sine igne. Recipe $\frac{1}{2}$ vini boni naturalis primo. deinde de tribus hijs substancijs recipe: 8 lott gallas, 3 vitrioli et 2 gummi quod sit arabicum, qui thus album eciam nuncupatur gummi. et primum incaustum quod fit de hijs substancijs debet pro pergamento recipi. postquam nunc habes supradicta in pondere, recipe gallas, successive in moratario eas centerendo non ad pulveres sed ad partes. in hoc habeas respectum, quod non cum violencia conteras sed leniter, quia — si fieret cum violencia — tunc ad pulveres contererentur, ex hocque inconvenientia sequerentur. jtem in tali contusione vix potest precaveri quin aliqua materia ad pulveres redigatur. jlla servetur pro secundo incausto ad papirum. tandem sic predispositas gallas ad vinum inponas ad olliculam bonam sicut verisimiliter habentur. et ad 4 dies integros stare permittatur, si fieri potest in calore. in quibus diebus frequenter cum quodam

¹⁾ L. ROCKINGER, *op. cit.*, I, pg. 31.

ligniculo ad hoc predisposito movendum est. ultimaque die recipe de olla cum penna, et scribe aliqua verba ad pergamenum. si tendit ad rubedinem, tunc valde bonum incaustum erit. item per quatuor hos dies ollam cum materia prefata bene cooperias, ut fortitudo vini in suo vigore permaneat. et in quarta die recipe bonum pannum per quod quieris colare. et illud vinum iterum bene cooperias, de qua substantia colata recipe quantum necessarium videbitur ad parvam olliculam, ad quam illa et supradicta lot gumi inponas. si fuerit bonum, tunc in paucis horis totum liquefiet. et etiam cum ligno moveas de fundo olle, et eo cicius ad liquefaciendum tendet. propter hoc plus effunde. si videris quod sit liquefactum, infunde statim ad illud vinum colatum, et bene moveas, quatenus tota materia capiat fortitudinem. et inmediate inponas vitriolum, quod infra hos 4 dies usque ad pulveres conterendum est ad modum farine, sic servando, quia nichil nocet quod sic stet. quibus substantiis ad invicem sic permixtis habebis bonum incaustum. verumtamen vitriolum non subito totum inponas, sed alio te iuvante tu successive post ordinem cum ligno aut cocleare inponas, alio interim continue movente cum ligno totam substantiam. et si bis aut ter ad maximum alternatim infra diem movetur, omnino sufficit. nec pro futuro unquam adiciendum est. causa: quia si fieret, tunc per feces que ad fundum descendunt per talem mocionem totum incaustum feculentum efficeretur, inconveniensque esset ad scribendum propter feces continuas que in penna forent. jdcirca hanc cautelam servare digneris. item alia causa: quod incaustum in pergameno aut scriptura caduca fieret¹⁾.

Și Orientalii aveau recete anumite pentru prepararea cernelii. J. KARABACEK²⁾ comunică receta lui Ibn el — Bawwâb dela începutul sec. 11. Modul de preparare în Orient diferă de cel întrebuințat în Apusul Europei.

Afară de cerneala adevărată de colorare neagră scriba medieval întrebuința, uneori, pentru nevoile scrisului și alte

¹⁾ *IBIDEM*, pg. 34–35.

²⁾ *Das arabische Papier*, in *Mittell. aus der Sammlung der Pap. Erz.* Rainer, 2–3, Wien, 1887, pg. 147, nota 3: Mit Weinessig oder dem Saft unreifer Trauben angemachter Kienruß, dem etwas mit Auripigment und Kampher zerriebener und vermischter rother Ocker beigemengt wird.

colori: chinovarul roșu și verde, miniul, purpura; trebuie să amintim apoi și scrierea cu argint și cea cu aur (χρυσογραφία). Despre prepararea și întrebuințarea acestora aflăm informații abundente la WATTENBACH, *op. cit.*, pg. 244—261, și la GARDTHAUSEN, *op. cit.*, I, 209—217.

Coloarea roșie se întrebuința de obicei în codice pentru scrierea titlurilor, a inițialelor, a primelor șire la începutul textului și pentru subscripțiile scribilor. Într'o psaltire grecească din sec. 14 psalmii sunt scriși cu miniu, iar școlile cu cerneală neagră¹⁾.

3. Călimara.

La Greci și Romani călimara era de bronz sau teracotă și avea de obicei formă rotundă²⁾. Bizantinii întrebuințau călimare de sticlă³⁾. Uneori în evul mediu se confecționau și călimare de argint și aur⁴⁾. Foarte prețioasă era călimara, în care se păstra cerneala de purpură, *sacrum encaustum*, cu care semnav împărașii bizantini. Cu păstrarea acestei cernele și a călimarei era însărcinat un slujbaș anumit, ὁ ἐπὶ κανικλείου⁵⁾.

În unele miniaturi de manuscrise bizantine, care înfățișează instrumentele necesare la scris, vedem la capetele penalului câte o adâncătură, în care se păstrau două călimare, una cu cerneală neagră, cealaltă cu cerneală roșie, vezi fig. 7 și 22.

În apus servea foarte adeseori drept călimară un simplu corn de vită. Cornul era întrebuințat pentru păstrarea cernelei acum pe timpul lui Cassiodor. Dela *corn* derivă numele unui slujbaș de cancelarie, *cornicularius*. Cassiodor, *Variae*, 11, 36, § 6, scrie despre fostul său *cornicularius officii*: praefuit cornibus secretarii praetoriani... eo ministrante caliculum scripsimus.

Cornul era ținut de scrib în timpul scrisului în mâna stângă,

1) V. GARDTHAUSEN, *Catal. codicum gr. Sinaiticorum*, Oxford, 1886, pg. 11, n. 42.

2) Vezi fig. 1 și 17 în V. GARDTHAUSEN, *Gr. Pal.*, I, ed. 2. Cfr. BOLDETTI, *Osservazioni sopra i cimiteri cristiani di Roma*, Roma 1720, pg. 329.

3) Νέος Ἑλληνομνήμων, V, Atena, 1908, pg. 490—491.

4) W. WATTENBACH, *op. cit.*, pg. 242.

5) Cod. Iust., 1, 23, 6; V. GARDTHAUSEN, *Gr. Pal.*, I, pg. 211.

vezi fig. 9 și 23, sau era fixat într'un colț al platformei pultului, vezi fig. 24. Foarte multe miniaturi din manuscrisele latine din sec. 9—13 ne înfățișează cornul-călimară, pe care însă nu-

Fig. 22. Instrumentele scribei. Vat. Gr. 1156, fol. 141^v, evang. din sec. 9—10.

întălnim de loc în miniaturile manuscriselor bizantine. Cornul e amintit și în unele recete pentru prepararea cernelei.

La numele, pe care le întâlnim amintite de W. WATTENBACH, op. cit., pg. 242—244, pentru desemnarea călimarei în limba latină medievală trebuie să mai adaogem și *caliculum*¹⁾ și *calli-cula*²⁾. De la cuvântul acesta derivă grecescul medieval *καλίκλον*.

¹⁾ CASSIOD., *Variae*, 11, 36, § 6.

²⁾ Intr'un citat din sec. 5 sau 6, la WILHELM MEYER, *Zwei antike Elfenbeintafeln der K. Staatsbibl. in München*, Festgabe zum 50-jährigen Jubiläum des deutschen arch. Inst. in Rom, München, 1879, pg. 39.

4. Alte utensilii necesare scribei medieval.

Afară de pergament, pană, cuțitaș și cerneală scriba medieval avea nevoie și de alte utensilii pentru necesitățile scrisului. WATTENBACH, op. cit., pg. 228, citează următoarea dispoziție din statutele fraților vieții comune: *librarius provideat scriptoribus*

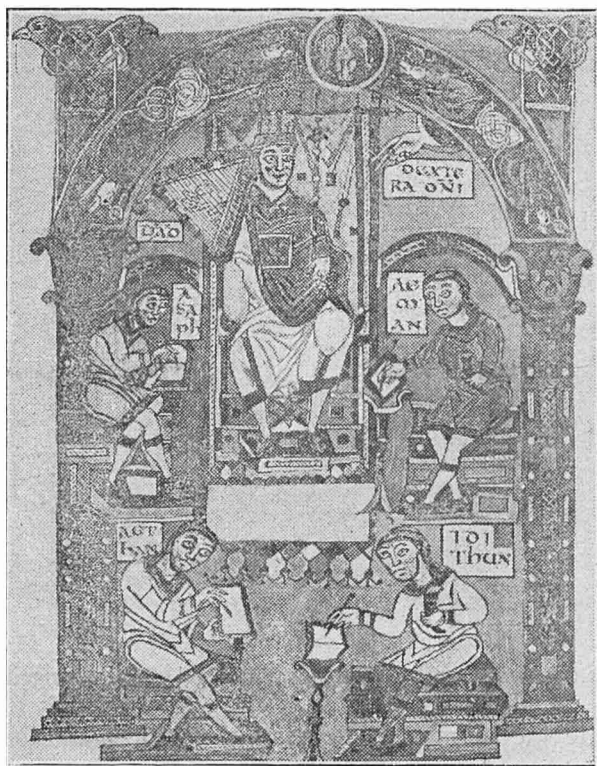

Fig. 23. Cornul-călimară. Vat. Lat. 83, fol. XIIr, evang. din sec. 11.

nostris de instrumentis necessariis, videlicet artafis, pennis, pumice, creta et similibus. Unele miniaturi, mai ales din manuscrise bizantine, sunt un izvor prețios pentru cunoașterea instrumentelor scribei. Observ că obiectele înfățișate în miniaturi nu sunt o invenție a fantaziei miniaturistului; realitatea lor e confirmată și prin isvoare literare.

În cod. Vat. Gr. 1229 din s. 11, cu cele 4 evanghelii însoțite

de comentarii anonime, se înfățișează pe fol. 9^v, 81^v, 129^v și 213^v cei patru evangeliști în timpul acțiunii scrisului. Evangeliștii scriu în fața unei catedre surmontate de pult, ținând codicele pe antebrațul sâng. Pe catedră se află următoarele utensilii ale

Fig. 24. Cornul-călimara. Pal. Lat. 48, fol. 62^v, din sec. 12.

scribei: 1) un penal cu trei pene și cu două călimare la capete, pentru cerneală neagră și roșie; 2) mai multe pumice; 3) un cuțitaș cărn cu mâner negru și cu legătură de aramă; 4) un compas; 5) o sulă și ace; 6) un lineal; 7) o sticlă mai mare pentru păstrarea cernelei; 8) un fier pentru rasul pielii, vezi fig. 25.

Cod. Vat. Gr. 1156, tetraevangeliu din s. 9–10, ne înfățiș-

șează în miniaturile cu evangeliștii pe lângă alte utensilii și sfori pentru legatul cărților, iar în miniatura de pe fol. 69^v vedem și o lampă, de formă antică, așezată în vârful unui picior fixat într'un colț al catedrei, vezi fig. 26. Alte miniaturi ne înfățișează numai o parte din utensiliile scribei.

Fierul pentru ras, *novacula*, *rasorium*, servea pentru rasu și curățirea pielii în scopul preparării pergamentului : primo cum

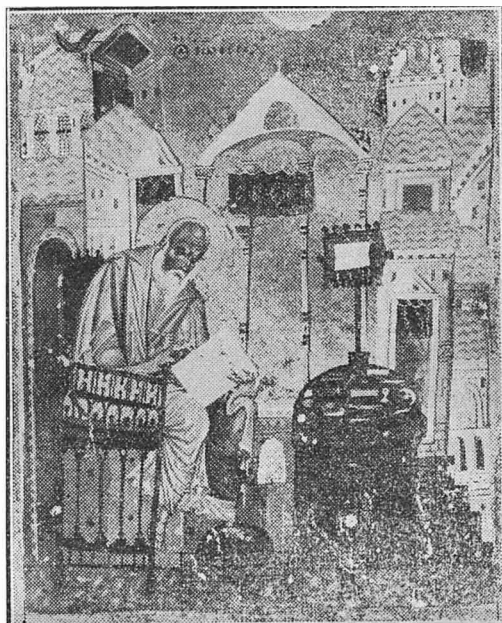

Fig. 25. Instrumentele scribei. Vat. Gr. 1229, fol. 213^v, ev. din sec. 11.

rasorio pergamenum purgare de pinguedine et sordes magnas auferre ; deinde cum pumice pilos et nervos omnino abstergere¹⁾. Avea formă de semilună ; în partea concavă avea un mâner de lemn, vezi fig. 25 și 27.

Resturile de peri și murdărie ce rămăneau după raderea cu *novacula* se îndepărtau cu *pumicea*, care servea și pentru netezirea feței pergamentului.

¹⁾ Citat de W. WATTENBACH, *op. cit.*, pg. 208 ; cfr. pg. 211 : Scriptor habeat ratorium sive novaculam ad abradendum sordes pergameni sive membranae.

La începutul evului mediu când încă nu era cunoscută pana ca instrument de scris, pumicea servea și pentru ascuțirea calamului tocit ¹⁾. L. ROCKINGER, op. cit., pg. 48 publică din Liber illuministarum o rețetă pentru prepararea pumiceii.

După *pumicare* urma presărarea feței pergamentului cu

Fig. 26. Instrumentele scribei. Vat. Gr. 1156, fol. 69v.

cretă pisată, pentru a împiedeca întinderea, împrăștiarea cernelei pe suprafața de scris la atingerea penei cu pergamentul: creta, kreid, est lapis albus, vel naturalis vel artificiose confectus, qui per corrosionem pulverisatur super pergamenum, ne defluat sive diffundatur incaustum ²⁾.

¹⁾ W. SCHUBART, *Das Buch bei den Gr. und Römern*, Berlin, 1907, pg. 20.

²⁾ Cit. de WATTENBACH, op. cit., pg. 213.

Cu cretă se netezeau și rasurile ce se făceau în pergament prin raderea greșelilor făcute în timpul scrisului.

Fig. 27. Novacula (Schramm, 96).

Pentru netezirea rasurilor și pentru netezirea scriiturii, mai ales însă a literelor miniate pentru a le face să strălucească, se întrebuințau dinți de mistreț, urs și lup ¹⁾.

Cu *compasul* se punctau la marginile laterale ale coalei distanțele liniilor, care se trasau apoi de obicei cu un stil a secco cu ajutorul unui *lineal*, vezi fig. 28. Linealul mai servea și pentru tăierea dreaptă a coalelor fasciculelor dintr'o piele mare de pergament, vezi. fig. 20.

B) Scrisul.

1. Greutatea scrisului. Grijă pentru copii corecte.

După terminarea tuturor lucrărilor preliminare — pregătirea pergamentului, tăierea coalelor, confecționarea fasciculelor și linierea lor — scriba începea adevărata lui muncă, cea a scrisului: *tribus digitis, tribus instrumentis — penna, membrano, atramento —, trinitate auxiliatrice* ²⁾. Pana trebuia ținută într'un fel anumit, care se deprindea în școală ³⁾.

Scrisul era o muncă grea, obositoare. Adeseori scribii ne arată în subscriptiile de la finea textului greutatea scrisului. În Vat. Lat. 1511 din sec. 9, cu comentariile lui Servius la Vergil, cetim pe fol. 165^v: *qui scribere nescit nullum scribendo putat esse laborem*. Și între Carmina Centulensia din sec. 9 întâlnim distihul acesta :

Scribentis labor ignavis nimium levis extat,
Sed durus notis sat manet atque gravis ⁴⁾.

În mod plastic se arată greutatea scrisului într'o subscriptie amplă din cod. 11, 3 din biblioteca națională din Madrid, din

¹⁾ L. ROCKINGER, *op. cit.*, I, 48.

²⁾ M. G. H., *Poetae*, III, pg. 685.

³⁾ L. ROCKINGER, *op. cit.*, I, pg. 52 și II, 184—185. Cfr. I, pg. 52. *Metra bona beneque scriptoribus attendenda*, v. 4: *discas bene ducere pennam*.

⁴⁾ M. G. H., *Poetae*, III, pg. 298, XV.

anul 945 : ... Labor scribentis refectio est legentis ; hic deficit corpore, ille proficit mente. Quisquis ergo in hoc proficis opere,

Fig. 28. Trasarea liniilor
(Schramm, 95).

operarii laborantis non dedigne-
mini meminisse . . . Quia qui nes-
cit scribere, laborem nullum exti-
mat esse ; nam si velis scire sin-
gulatim nuntio tibi, quam grave
est scripturae pondus : oculis ca-
liginem facit, dorsum incurbat,
costas et ventrem frangit, renibus
dolorem inmittit et omne corpus
fastidium nutrit ¹⁾. Aceleași ur-
mări nenorocite pentru sănăta-
tea scribei din cauza meseriei
scrisului ni le arată și subscrip-
ția altui codice din bibl. naț.
din Madrid, din sec. 10 : Quia

qui nescit scribere nullus se putat esse laborem. Tres digitos
scribit sed totum corpus labora (sic). Renes frangit, cervices
decumbit, pectus detundit, oculos caliginare facit et cetera mem-
bra corrumpit ²⁾.

Alt scrib spune, cod. Vat. Lat. 1929, din 1461, fol. 151r ,
col. 1 : hoc opus exegi *nimio sudore* peractum. In Urbin. Lat.
430 din sec. 15 întâlnim pe fol. 219v următoarea notă : *lassa*
manus calamusque simul cum fine quiescunt.

Uneori greutățile scrisului erau sporite de calitatea inferioară
a pergamentului, care suga cerneala ³⁾, sau de lipsa de confort
la scris : *hyemali tempore, stridente lucerna* exemplata transcrip-
taque per me Ioannem de Sonantibus opera omnia Venusini
poetae fuerunt MCCCCLXXIII, (Vat. Lat. 9921, fol. 134r).

Terminând de scris un codice scriba simte bucuria pe care
o are năerul când, după călătorii îndepărtate pe mare, se în-
toarce în port :

¹⁾ V. HARTZ, *Bibliotheca patrum latinorum Hispaniensis*, în Sitzungsber.
d. k. Ak. d. Wiss., ph. h. Cl., 112, Wien, 1886, pg. 700.

²⁾ ACELAȘI, op. cit., Sitzungsber. 113, anul 1886, pg. 49.

³⁾ VEZI W. WATTENBACH, op. cit., pg. 128.

Ut gaudere solet fessus iam nauta labore
 Exoptata diu littera¹⁾ nota legens²⁾,
 Haud aliter scriptor optato fine libelli
 Exultat scripti laxus et ipse quidem³⁾,

sau : cum navis desiderat ad portum venire, ita magister Iohannes Aurimina desideravit istum dyalogorum finire (Vat. Lat. 597, sec. 14, fol. 112r).

Asemănarea scribei cu năerul o întâlnim acum într'o poezie a lui Alcuin :

Nauta rudis pelagi ut saevis ereptus ab undis
 In portum veniens pectora laeta tenet :
 Sic scriptor fessus calamum sub calce laboris
 Deponens habeat pectora laeta satis.
 Ille deo dicat grates pro sospite vita,
 Proque laboris agat iste sui requie⁴⁾.

Comparația aceasta o întâlnim și în subscripțiile manuscriselor grecești : ὥσπερ ξένοι χαίροντες ἰδεῖν πατρίδα· οἱ θαλαττεύοντες ἰδεῖν λιμένα· οἱ πραγματεύοντες ἰδεῖν τὸ κέρδος· οὕτως καὶ οἱ γράφοντες ἰδεῖν βιβλίου τέλος⁵⁾ ;

sau : ὥσπερ ξένοι χαίροντες ἰδεῖν πατρίδα
 καὶ οἱ θαλαττεύοντες εὖρεῖν λιμένα
 καὶ οἱ ἐν ἁμαρτίαις ἄφεσιν πταισμάτων,
 οὕτως καὶ οἱ γράφοντες ἰδεῖν βιβλίου τέλος⁶⁾.

Pentru unii însă scrisul era o adevărată plăcere. Hrabanus Maurus spune, că „degetele se bucură scriind“⁷⁾, iar Othloch din S. Emeran scrie : . . . dein vero non post longum tempus tam bene scribere coepi, *tantumque affectum ad hoc habui*, ut et in

1) = litora

2) = videns

3) CARAVITA, *I codici e le arti a Monte Cassino*, Monte Cassino, 1869, II, pg. 296, ms. din sec. 15.

4) M. G. H., *Poetae*, I, pg. 284, IV.

5) E. MARTINI, *Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle bibl. italiane*, vol. I, parte II, Milano, 1896, pg. 369, ms. din sec. 15.

6) HERM. HAGEN, *Catalogus codicum Bernensium* (bibl. Bongarsiana), Berna, 1875, pg. 401, No. 459, ms. din s. 15.

7) M. G. H., *Poetae* II, pg. 186, No. XXII, v. 5.

loco illo quo talia didici-id est in coenobio Tegrinsee dicto-multos libros scripsissem, et in Franciam translatus adhuc puer ibique in tantum multa scribendo laborassem, ut inde rediens paene visu privatus fuisssem ¹⁾).

Cunoscând osteneala scrisului scribii îndeamnă adesea pe cetitori să cruțe cărțile, să le atingă cu mâni curate: *dum legis lava manum tuam et sic apprehende librum* ²⁾), sau: *Ideo tu, lector, lente folias versa, longe a litteris digitos tene, quia sicut grando fecunditatem telluris tollit, sic lector inutilis scribaturam et librum evertit* ³⁾).

Reginbert, copist și bibliotecar în Reichenau, mort în 846, termină o poezie, pe care o întâlnim în toate codicele scrise de el, cu versurile:

Dulcis amice, gravem scribendi attende laborem:
Tolle, aperi, recita, ne laedas, claude, repone ⁴⁾).

* ✎ *

Obiceiul antic de a scrie după dictat îl întâlnim încă pe vremea lui Hieronymus: Finito in Isaiam primo volumine, quod ut potui, non ut volui, *celeri sermone dictavi* ⁵⁾). În timpurile ce-au urmat s'a scris uneori după dictat numai către sfârșitul evului mediu ⁶⁾). O subscriptie dintr'un codice miscelaneu din sec. 15 ne spune: Scriptoris nomen Franciscus fuit, sed dictantis Olympus ⁷⁾).

Felul obișnuit de a scrie cărți în evul mediu era copierea individuală din *exemplare îndreptate*. Toată grija copistului era de a da copii fidele, *fără adausuri și fără omisiuni*. Grija aceasta trebuia să fie cu atât mai mare la copierea de cărți religioase, unde anumite erori de copiere ar fi putut aduce copistului acuza de eretic.

¹⁾ L. ROCKINGER, *op. cit.* II, pg. 185.

²⁾ v. HARTEL, *op. cit.*, Sitzungsber. 113, pg. 49, subscr. dintr'un cod din secolul 10.

³⁾ ACELAȘI, *op. cit.*, Sitzungsber. 112, pg. 700, subscr. dintr'un cod. din anul 945.

⁴⁾ Poezia e public. de WATTENBACH, *op. cit.*, pg. 575.

⁵⁾ MIGNE, P. L. 24, Paris, 1865, *HIERON. opera*, IV, *Comment. in Ies. proph.*, col. 57.

⁶⁾ W. WATTENBACH, *op. cit.*, pg. 437—439.

⁷⁾ H. HAGEN *op. cit.*, pg. 466, cod. 576, fol. 385r.

Aceeași grijă pentru tradiția nealterată a textului o aveau și autorii. Eusebius ¹⁾ scrie că sf. Irineu, episcopul Lyonului, compusese sub titlul *περί ὁγδοάδος* o scriere contra lui Valentin, la sfârșitul căreia adăosese următorul îndemn către copiiști: ὁρκίζω σε τὸν μεταγραφόμενον τὸ βιβλίον τοῦτο κατὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ κατὰ τῆς ἐνδόξου παρουσίας αὐτοῦ, ἧς ἔρχεται κρίναι ζῶντας καὶ νεκρούς, ἵνα ἀντιβάλλῃς ὁ μεταγράψω, καὶ κατορθώσης αὐτὸ πρὸς τὸ ἀντίγραφον τοῦτο, ὅθεν μεταγράψω, ἐπιμελῶς· καὶ τὸν ὅρκον τοῦτον ὁμοίως μεταγράψεις καὶ θήσεις ἐν τῷ ἀντιγράφῳ.

De asemenea îi roagă și Rufinus pe copiiști la finea traducerii scrierii lui Origenes *περί ἀρχῶν*: ne quis addat aliquid huic scripturae . . . , sed conferat cum exemplaribus unde scripserit . . . et inemendatum vel non distinctum codicem non habeat ²⁾.

De aceea scribii căutau să aibă pentru copiile lor exemplare îndreptate, exemplare corecte ³⁾. Alcuin cere copiiștilor într-o poezie: *correctosque sibi quaerant studiose libellos* ⁴⁾. Într'un codice miscelaneu din sec. 15 din Escorial aflăm următoarea notă pe fol. 111v: Quod sequitur ex passione sanctorum Petri et Pauli apostolorum descripta a beato Marcello discipulo beati Petri apostoli et a *codicibus antiquissimis urbis Romae autenticis infra scripta habetur epistola*, quam ego Cosmas electus gerunden. postea vicensis episcopus testor *probasse et copiasse a libris antiquissimis* monasterii Sancti Laurencii extra muros urbis Romae, cuius administracionem gerebam auctoritate Calisti pape III, anno a nativitate Domini MCCCCL^o ⁵⁾.

Uneori se *împrumutau* exemplare pentru a se face copii. Pe copertina anterioară a unui codice din Escorial din sec. 6, cu scrieri din Sf. Augustin, cetim această notă din sec. 7 sau 8, în cursivă visigotă: rogamus vos, ut si vobis est aliquis liber de moralia Iob, id est pars tertia sive quarta seu quinta, nobis *prestetis ad transcribendum*, nam prima et secunda et sexta pars iam apud nos sunt ⁶⁾.

¹⁾ MIGNE, P. G. XX, col. 484.

²⁾ Cfr. TH. BIRT, *Das ant. Buchw.*, pag. 111, nota 1; vezi și pagina 123—125.

³⁾ Cfr. V. GARDTHAUSEN, *Gr. Pal.*, II, ed. 2, pg. 426—427 pentru epoca veche bizantină.

⁴⁾ M. G. H. Poetae. I, pg. 320. No. 94.

⁵⁾ V. HARTEL, *op. cit.*, *Sitzungsber.* 111, pg. 532—533.

⁶⁾ IBIDEM, pg. 421.

Darea în împrumut de cărți pentru copiat era adeseori împreună cu pagube sau chiar cu pierderea cărților: exemplarele împrumutate se restituiau deteriorate sau, uneori, nu se restituiau de loc¹⁾. De aceea posesorul cărților căuta să se asigure când le dădea în împrumut, cerând dela împrumutător o cauciune corespunzătoare. Măsura aceasta de precauțiune o recomandă și călugărul scoțian Marian din Regensburg într'un codice scris de el în 1074: *numquam tribuatur ad transcribendum extra monasterium nisi pro ea congruum relinquatur vadimonium*²⁾, iar canonicii regulați o adoptă, stabilind în cap. 41, de cautela in commodatione librorum servanda, următoarea dispoziție: *monasterii nostri dispendiis quae ex commodacione seu concessione librorum plerumque contingunt precavere consulcius intendentes statuimus, ut nullatenus libri concedantur extraneis, nisi equivalens aut aliud competens vadium vel caucio ipsorum loco in libraria reponatur*³⁾.

În cod. Urbin. Lat. 422 din s. 15 găsim pe fol. 195^v o mică poezie în dialect venețian, în care ni se arată regretul unui posesor de cărți de a fi dat în împrumut o carte unuia care nu i-a mai restituit-o :

Prestai ad uno, oh come mi pentto,
Un libro poiche sele ben tenuto ;
Egli zuro cquel mi lavea renduttto . . .

Cu toată strădania lor copiştiile nu reuşeau totdeauna să scrie cărți fără erori. Acum în antichitate se găseau în comerțul librar exemplare scrise cu multe greşeli. Cicero se plânge într-o scrisoare către Quintus, III, 66, de defectuositatea cărților latine: *de latinis vero quo me vertam nescio, tam mendose et scribuntur et veneunt*.

Copistul medieval își dădea seama de posibilitatea omisiunilor în timpul scrisului. De aceea el se îndreaptă uneori în subscripții către cetitor, cerându-i iertare pentru repetările și omisiunile ce le va găsi: *rogo vos omnes, chisticole, qui in hunc librum legitis, ut oretis pro me ad dominum. Aut si minus*

1) Cfr. L. ROCKINGER, *op. cit* , II, pg. 212.

2) IBIDEM, pg. 223.

3) IBIDEM, pg. 223.

*sive plus inveneritis, rogo vos omnes emendate*¹⁾, sau : *rogo vos omnes, qui hic mellifluos flores carpitis, cum hic aliquid minus inveneritis, non maledicta ingeratis sed ut veniam tribuatis*²⁾.

Trebue să observăm că unele coruptele din manuscrisele medievale nu sunt rezultatul lipsei de atenție a scribei medieval, ci se găsesc acum în rulourile antichității : οὖν (sau οὐν) care se întâlnește în toate manuscrisele medievale în loc de corectul ἄν într'un loc din Xenophon, Πόροι, se află acum într'un rului din sec. 2 d. Hs.³⁾ Intr'un fragment de codice papyraceu din sec. 5 cu Homer unele versuri lipsesc, iar altele sunt scrise de două ori⁴⁾.

Nu voi trata despre scribii medievali, despre poziția lor socială și despre activitatea lor. W. WATTENBACH, *op. cit.*, pg. 428—488, L. ROCKINGER, *op. cit.*, II, pg. 175—189, ALBR. KIRCHHOFF, *Die Handschriftenhändler des Mittelalters*, ed. 2, Leipzig, 1853, și FR. CARL VON SAVIGNY, *Gesch. des röm. Rechtes im Mittelalter*, III, ed. 2, Heidelberg, 1834, pg. 575—593 și pg. 643—711 (Anhang IV) ne dau bogate și prețioase informații.

Amintesc numai că în Orientul bizantin instituția caligrafilor exista în mănăstiri acum în sec. 5⁵⁾.

În sec. 8 Sf. Teodor Studitul stabilește următoarele dispoziții disciplinare pentru caligrafii mănăstirii Studion⁶⁾ : Περι τοῦ καλλιγράφου :

γγ'. Ἐὰν ὑπὲρ τὴν χρεῖαν ποιῶν κόλλαν, σήπη αὐτὴν διὰ τῆς ἀπομονῆς, μετάνοιαι ν'.

νδ'. Εἰ μὴ φιλοκάλως κρατεῖ τὸ τετράδιον, καὶ τίθησι τὸ ἀφ' οὗ γράφει βιβλίον, καὶ σκέπει ἐν καιρῷ ἑκότερα, καὶ παρατηρεῖται τὰ τε ἀντίστιχα καὶ τοὺς τόνους καὶ τὰς στιγμάς, ἀνὰ μετανοίας λ' καὶ ρ'.

νε'. Ἐὰν τις ἐκστηθῇ ἐκ τῶν γεγραμμένων τοῦ ἐξ οὗ γράφει βιβλίου, ἀφοριζέσθω ἡμέρας γ'.

1) CARAVITA, *op. cit.*, II, pg. 58, cod. din sec. 11.

2) IBIDEM, pg. 63.

3) ULRICH WILCKEN, *Zu den Papyri der Münch. Bibl.* in Arch. für Papyrusf., I, pg. 475.

4) Berl. Klassikertexte, V, 1, pg. 5, n. 230.

5) Dr. ALB. EHRHARD, *Das griech. Kloster Mar-Saba in Palaestina*, in Römische Quartalschrift für christl. Altertumskunde und für Kirchengesch., VII, Roma, 1893, pg. 59; cfr. B. GRANIČ, *Der Inhalt der Subscript. in den datierten gr. Handschriften des 11., 12. und 13. Jahrh.*, Byzantion, 1924, pg. 263.

6) MIGNE, P. G. 99, Paris, 1860, col. 1740.

νς'. Εἴ τις πλεον τῶν γεγραμμένων ἀναγνώσει ἐξ οὗ γράφει βιβλίου, ἐηροφαγείτω.

νζ'. Εἰ ἐκ θυμοῦ συντρίψει κάλαμον, μετάνοιαι λ'.

νη'. Εἰ ἐπάρη ἕτερος ἐτέρου τετράδιον ἄνευ γνώμης τοῦ γρά-
φοντος, μετάνοιαι ν'.

νθ'. Εἰ μὴ στοιχείῃ τοῖς τετυπωμένοις παρὰ τοῦ πρώτου καλλι-
γράφου, ἀφοριζέσθω ἡμέρας δύο.

ξ'. Ἐὰν ὁ πρωτοκαλλιγράφος ἐμπαθῶς διανέμῃ τὰ ἐργόχειρα, καὶ εἰ μὴ περιστέλλῃ καλῶς τὰς μεμβράνας καὶ πάντα τὰ ἀμφισπαστικά ἐργαλεῖα, ὥστε μὴ τι ἀρχαιωθῆναι τῶν χρησιμευόντων εἰς τὴν τοιαύτην διακονίαν, ἀνὰ μετανοίας ν' καὶ ρ' καὶ ἀφορισμὸν ἐπιτίμησης.

Dispozițiile acestea prezintă o importanță și prin faptul, că ne dau unele indicații asupra felului organizării muncii scrisului într-o mănăstire. Organizarea aceasta se aseamănă în parte cu acea dintr-o cancelarie din timpul acela.

2. Așezarea textului.

În cele mai vechi fragmente de codice păstrate textul e scris într-o singură columnă. În codicele sec. 4—6 paginile cuprind adeseori câte trei și patru columne. Codex Sinaiticus e scris în patru columne; când cetitorul sec. 5 deschidea codicele acesta, cele opt columne pe care le avea în față îi dădeau impresia, că are înaintea sa un rulou ¹⁾.

După sec. 6 sistemul multicolumnar s'a întrebuițat numai în anumite cazuri, ca rezultat al juxtapunerii aceluiași text în diferite limbi ²⁾ sau ca rezultat al unor necesități tehnice, când prin natura textului șirul era scurt, de ex. în cataloage de cărți și în dicționare ³⁾.

După secolul 6 e întrebuițat în mod obișnuit sistemul *bicolumnar*.

Lungimea șirului e în funcțiune de lățimea paginii și de numărul columnelor.

Pentru rulourile antichității cu scrieri în proză TH. BIRT ⁴⁾ a stabilit ca șir normal șirul de 35, 75 litere; șirul acesta e

¹⁾ Cfr. V. GARDTHAUSEN, *Gr. Pal.*, II, ed. 2, pg. 68—69.

²⁾ THOMPSON, *op. cit.*, pg. 56.

³⁾ L. ROCKINGER, *op. cit.*, I, pg. 65.

⁴⁾ *Das ant. Buchw.* 194—206.

deci identic ca mărime cu un șir din poezia epică, cu un hexamtru. Totuși în timpul din urmă s'au aflat în Egipt rulouri cu scrieri în proză, cu șiruri care cuprind între 8 și 14 litere : Arch. f. Papyrusf., I, 473, scrieri din Xenophon din sec. 2 d. Hs., cu 8—12 litere la șir ; ibidem, III, pg. 158—162, tratat medical din sec. 3 d. Hs., cu același număr de litere ; ibidem, V, pg. 378-379, Cyropaedia lui Xenophon din sec. 2 d. Hs., cu 8—14 litere ; The Oxyrh. Pap., VIII, pg. 135—145, Demosthenes, sec. 2 d. Hs., cu 8—14 litere ; ibidem, IX, pg. 190—192, Demosthenes, De falsa legatione, sec. 2 d. Hs., cu 8—15 litere ; ibidem, VI, pg. 193, No. 883, Demosthenes, In Aristocratem, sec. 3 d. Hs., cu 9—13 litere ; ibidem, IV, pg. 83, No. 666, Aristoteles, Προτροπικός, sec. 2 d. Hs., cu 9—14 litere la șir.

În codicele cu scrieri prozaice din cele dintâi secole ale erei noastre, în cele papyracee și în cele membranacee, întâlnim o mare varietate de mărimi ale șirurilor ; avem șiruri de 6 și aflăm și șiruri de 90 de litere. *Pentru codice nu existau norme, care să reglementeze mărimea șirurilor, nu exista un șir normal cu un număr anumit de litere.*

Indicăm mărimea șirurilor din unele codice din sec. 3—6 :

1. Cod. pap., probabil din sec. 5, fragment din cartea regilor, în 2 columne, J. KRALL, *Aus einer kopt. Klosterbibl.*, in Mitteil. der Sammlung der Pap. Erz. Rainer, II—III, pg. 67 . . . 6—10 litere
2. Cod. membran., s. 6, fragm. biblic, 2 col., The Oxyrh. Pap., VIII, pg. 6—9, No. 1076 . . . 6—10 „
3. Cod. membran., s. 4, Cicero, De republica, 2 col., WESSELY, *Schrifttafeln*, pg. 11, No. 33 . . . 7—12 „
4. Cod. membr., s. 6, Ev. Marcu, 2 col., DEISSMANN, *Die Septuaginta-Papyri*, pg. 80—84 . . . 7—13 „
5. Cod. membran., s. 4, Ezră, The Oxyrh. Pap. VII, pg. 13—14, No. 1010 . . . 9—13 „
6. Cod. membr., s. 5—6, ev. Matei, 2 col., ibidem, IX, pg. 5—7, No. 1169 . . . 9—13 „
7. Cod. membr., s. 5—6, ev. Marcu, 1 col., ibidem, I, pg. 7, No. 3 . . . 11—15 „
8. Cod. membran., s. 5, Apocalipsa, 1 col., ibidem, VI, pg. 6, No. 848 . . . 11—16 „

9. Cod. membran., s. 4, Genesis, 2 col., ibidem, VIII,
pg. 1—4, No. 1073 12—21 litere
10. Cod. membran., s. 4, Epitome din Herodot, 1
col., ibidem, VI, pg. 161—163, No. 857 . . . 13—17 „
11. Cod. pap., s. 3, Logia ale lui Isus, 1 col., ibi-
dem, I, pg. 3, No. 1 13—18 „
12. Cod. membran., Iosua, 1 col., ibidem, IX, pag.
4—5, No. 1168 14—16 „
13. Cod. pap., s. 3, Tratat matem., 2 col., ibidem,
III, pg. 141—146, No. 470 14—21 „
14. Cod. membran., s. 5, Faptele Apost. Pavel și
ale Sf. Thecla, 1 col., ibidem, I, pg. 9 No. 6, 14—18 „
15. Cod. pap., s. 3, fragm. de trat. matem., 2 col.,
ibidem, III, pg. 141—146, No. 470 14—21 „
16. Cod. membran., s. 5, fragm. ist., 2 col., ibidem,
III, pg. 31—35, No. 411 15—16 „
17. Cod. membran., s. 4, Apocalipsa, 1 col., ibidem,
VIII, pg. 14—16, No. 1080 15—21 „
18. Cod. pap., s. 5—6, ev. Matei, 1 col., ibidem,
III, pg. 1—2, No. 401 16—21 „
19. Cod. pap., s. 6, Amos II, 1 col., ibidem, VI, pg.
3, No. 846 16—21 „
20. Cod. membran., s. 4, Isocrates, 1 col., ibidem,
VIII, pg. 151—153, No. 1046 17—22 „
21. Cod. membran., s. 4, Faptele ap. Petru, 1 col.,
ibidem, VI, pg. 6—12, 849 17—21 „
22. Cod. membran., s. 5, Demosthenes, De falsa
legat., 2 col., ibidem, VIII, pg. 145—147, No.
1094 19—24 „
23. Cod. pap., s. 3, Genesis, 1 col., ibidem, IV, pg.
29—36, No. 656 19—27 „
24. Cod. membran., s. 4, ev. Ioan, 1 col., ibidem,
VI, pg. 4—5, No. 847 20—24 „
25. Cod. membran., s. 3, Genesis, 2 col., ibidem,
VII, pg. 2—3, No. 1007 20—27 „
26. Cod. pap., s. 3, Isaia, 1 col., ibidem, III, pg. 12,
No. 406 21—22 „

27. Cod. pap., s. 5, ev. Matei, 1 col., ibidem, IX,
pg. 7—9, No. 1170 21—30 litere
28. Cod. membr., s. 4, fragm. de ev. necan., 1 col.,
ibidem, V, pg. 1—10, No. 840 21—31 „
29. Cod. pap., s. 3, ev. Ioan, 1 col., ibidem, II, pg.
3—6, No. 208 23—28 „
30. Cod. pap., s. 3, ev. Matei, 1 col., ibidem, I, pg.
4—6, No. 2 24—30 „
31. Cod. membran., s. 2, Eurip., Cretenii, 1 col.,
Berl. Klassikert., V, 2, pg. 73—79 25—32 „
32. Cod. pap., s. 5, Apocalipsa lui Baruh, 1 col.,
The Oxyrh. Pap., III, pg. 3—7, No. 403 . . . 27—32 „
33. Cod. pap., s. 4, Pastorul lui Hermas, 1 col.,
ibidem. IX, pg. 11—16, No. 1172 33—41 „
34. Cod. pap., s. 3, Genesis, 1 col., ibidem, VIII, pg.
4—5, No. 1074 peste 40 litere
35. Cod. pap., s. 4, Faptele Sf. Ioan, 1 col., ibidem,
VI, pg. 12—18, No. 850 „ 40 „
36. Cod. pap., de pe la 200 d. Hs., Cyrop. lui Xe-
nophon, 1 col., ibidem, IV, pg. 146—154,
No. 697 „ 40 „
37. Cod. pap. s. 3, Demosth., Contra Aristocratem,
1 col., ibidem, III, pg. 112—116, No. 459 . . 40—46 „
38. Cod. pap., s. 4—5, Psalmi, 1 col., ibidem, VI,
pg. 1—2, No. 845 41—51 „
39. Cod. pap., s. 5, Cicero, De imp. Cn. Pomp. și
Actio sec. contra Verrem, 1 col., ibidem, VIII,
pg. 153—158, No. 1097 70—90 „

3. Reprezentarea scrisului în artă.

Antichitatea n'a cunoscut masa pentru scris. Scribei egiptean, grec și roman îi serveau în timpul scrisului ca suport pentru rulou genunchii, iar pentru tabla cerată sau pentru o singură foaie de papyrus avea ca razim mâna stângă¹⁾.

Arta evului mediu ni-l înfățișează pe scrib având ca suport pentru codice în timpul scrisului antebrațul stâng, antebrațul stâng și genunchii, genunchii, pultul și masa.

¹⁾ TH. BIRT, *Die Buchrolle in d. Kunst*, pg. 199 și 209.

Un exemplu timpuriu, din sec. 2 d. Hs., de punere a antebrațului stâng în serviciul scrisului ca razim al materialului pe care se scria, ne dă relieful stelei funerare a ortografului Timo-

Fig. 29. Vat. Gr. 1158, fol. 9r, ev. din sec. 11.

crates, care scrie într'un diptih, stând în picioare¹⁾; mâna stângă prinde cu degetele marginea inferioară a diptihului. În același fel scriu în poliptihe și doi scribi de pe diptihul de fildeș numit al lui Probianus, din sec. 4 sau de la începutul

1) Νέος Ἑλληνομνήμων, II. Atena, 1905, pg. 257—276, unde diptihul din mâna lui Timocrates e considerat în mod greșit drept κώδιξ; cfr. GARDT-HAUSEN, *Gr. Pal.*, I. ed. 2, 154—155.

sec. 5¹⁾. Numeroase exemple de felul acesta de a ținea cartea în timpul scrisului ne dau miniaturile manuscriselor medievale, vezi fig. 25 și 26. Brațul stâng încolăcește codicele pe de desupt, prinzându-l cu degetele de marginea laterală din dreapta. Scribii sunt înfățișați șezând în timpul săvârșirii acțiunii scrisului.

În tetraevangeliul carolingian din catedrala din Aachen, de la începutul sec. 9, întâlnim pe fol. 13r o reprezentare destul de stângace a acțiunii scrisului: ev. Luca scrie într'un codice

Fig. 30. Reg. Gr. 1, fol. Av, ev. din sec. 11.

așezat pe pult, iar ceilalți evangeliști scriu cu stânga în codice așezate pe antebrățul drept²⁾.

Vat. Gr. 1158, fol. 9r, tetraevangeliu din sec. 11, vezi fig. 29, ni-l înfățișează pe evangelistul Matei în timpul scrisului sprijinind jumătatea stângă a codicelui pe antebrățul stâng, iar jumătatea dreaptă pe genunchiul drept.

Mai adeseori e reprezentat scrisul în codice sprijinite pe genunchi. Un exemplu vechiu avem în codicele Dioskurides din Viena³⁾: Dioskurides șede pe un scaun fără spătar, cu picioa-

¹⁾ WILH. MEYER, *Zwei antike Elfenbeintafeln der k. Staatsbibl. in München*, 1879, tab. II.

²⁾ *Die Trierer Ada-Handschrift*, bearbeitet und herausgegeben von K. MENZEL, P. CORSSSEN, H. JANITSCHKE, A. SCHNÜTGEN, F. HETTNER, K. LAMPRECHT, Leipzig, 1889, tab. 23.

³⁾ Vezi fig. 178 în TH. BIRT, *Die Buchrolle in d. Kunst*, pg. 300.

rele.rizimate pe un supedaneu. Pe genunchi ține un codiçe mare, în care scrie cu calamuł, cu multă băgare de seamă. Cu stânga prinde mărinea laterală stângă a cărții. Supedaneul ridică puțin

Fig. 31. Ross. 181, fol. 24v, Missale monast. din sec. 13.

picioarele în sus, dând genunchilor poziția potrivită de suport al codicelui în timpul scrisului.

O gravură în fildeș din sec. 6 ni-l arată pe apost. Pavel scriind în același fel ¹⁾.

Dintre miniaturile care înfățișează scrisul în codiçe așezate pe genunchi amintesc: Codex Amiatinus din Laurenziana, din

¹⁾ O. M. DALTON, *Byz. Art. and Arch.*, Oxford, 1911, pg. 215, fig. 129.

s. 7, fol. 4r; Reg. Gr. 1, din sec. 11, fol. Av, vezi fig. 30; Vat. Gr. 1613, dela începutul sec. 11, fol. 213r; Urbin. Lat. 13, din sec. 15, fol. 5r și Urbin. Lat. 2 din anul 1478, fol. 239r.

Scrisul la pult pare să fi fost, mai ales în evul mediu târziu, cel mai obișnuit fel de a scrie, judecând după marea

Fig. 32. Vergiliu, Vat. Lat. 3867, fol. 3v, din sec. 5.

mulțime a miniaturilor, care ne înfățișează scrisul în felul acesta. Scribii șed pe scaune scunde în fața unui pult, care are de obicei o singură platformă; pe platformă se află codicele. În stânga țin cuțitașul, cu dreapta scriu, vezi fig. 23, 24 și 31. Trebuie

să observăm, că manuscrisele latine din Apus abundă în miniaturi cu înfățișarea scrisului la pult, pe când în manuscrisele bizantine astfel de miniaturi se întîmpină foarte rar.

Pultul l-a cunoscut și antichitatea. Romanii îl numea *manuale*, *manuale lectorium*, iar Grecii ἀναλογεῖον și mai târziu ἀναγνωστήριον.

În antichitate pultul a servit numai pentru cetit, nu însă și pentru scris¹⁾. Un astfel de pult pentru cetit, cu o singură platformă, care se putea ridica și coborî, aflăm în Vat. Lat. 3867, Vergilius Romanus, din sec. 5, fol. 3v, unde se reproduce fără îndoială un model mai vechiu, vezi fig. 32.

În evul mediu pulturile servesc pentru cetit și pentru scris. Au, de obicei, o singură platformă; întălnim însă și pulturi cu două și cu patru platforme. În Cod. Vat. Lat. 48 din sec. 14 aflăm pe fol. 1r un pult pentru cetit cu o platformă rotundă, care se putea învârti în jurul unui fus, vezi fig. 33.

Unele miniaturi²⁾ ne înfățișează câte două pulturi în serviciul aceluiași scrib: unul necesar ca suport pentru codice,

¹⁾ TH. BIRT, *Die Buchrolle in d. Kunst*, pg. 172 și 175—181.

²⁾ Die Trierer Ada-Handschrift, tab. 25, unde se reproduce o miniatură din tetraev. lui Godescalc din Bibl. Nat. din Paris, Cod. Lat. 1993, fol. 2v.

celalt, mai mic, pentru ținerea călimării și a altor utensilii trebuincioase scrisului.

O miniatură din manuscrisul grec No. 79 din fondul Coislin din Bibl. Nat. din Paris, din s. 11, reprezintă cetirea într'un codice așezat pe pult: împăratul Nicephoros Botaneiates șede pe tron; în semn de adâncă evlavie ține mâna dreaptă la piept și ascultă pe călugărul Sabas, care, cu o luminare în dreapta, cetește într'o carte așezată pe pult¹⁾. Uneori postamentul picio-rului pultului e format dintr'o catedră, al cărei interior făcea servicii de dulap pentru conservarea cărților, vezi fig. 22 și 33.

Fig. 33. Vat. Lat. 48, fol. 1r, din sec. 14.

Scrisul în codice așezate pe masă e reprezentant numai în puține miniaturi.

4. Durata scrierii unui codice.

La Martial, II, 1, 5, aflăm că un *liber* a fost scris de scrib într'o oră. Probabil că poetul latin exagerează; totuși afirmațiunea lui e o mărturie prețioasă, care ne arată rapiditatea, cu care se scria în antichitate. Astfel se explică tânguiriile lui Cicero, ad Quintum, III, 5, împotriva cărților pline de greșeli — *libri mendosi* —

Durata scrierii unei cărți depinde de abilitatea scribei și de felul scriiturii. Literele caligrafice reclamă mai mult timp pentru executarea lor decât cele trasate la repezeală.

¹⁾ Cfr. Conte AUGUSTE de BASTARD, *Portraits de Nicéphore Botaniat, empereur d'Orient, de l'impératrice Marie, sa femme, et de S. Jean Chrysostome*, Paris. 1844.

Scribii medievali indică uneori în subscriptii sau în note scurte durata scrierii codicelui. Câteva note de acestea a publicat L. ROCKINGER, *op. cit.*, II, 187—188 și B. GRANIČ, *op. cit.*, pg. 269. O mică notă : ἐγράφη ἐν 5 ἡμέραις, comunică și M. VOGEL și V. GARDTHAUSEN ¹⁾ dintr'un pământesc grec din anul 953, azi cod. Vat. Gr. 1810.

Totuși nici Rockinger nici Granič nu ne arată formatul codicelor, nici numărul foliilor, nici felul scriiturii, așa că nu putem aprecia în mod real gradul de rapiditate a executării scrisului.

În câteva codice din Vaticana am aflat note relative la durata scrierii acelor codice. Public notele acestea, observând în același timp, că nu se poate preciza, dacă scriba socotește la timpul scrisului și timpul întrebuințat pentru săvârșirea lucrărilor preparatorii — netezirea pergamentului, tăierea coalelor, pregătirea fasciculelor, linierea paginilor —. Nici nu putem ști, dacă scriba a miniat singur unele litere și dacă acțiunea scrierii codicelui s'a săvârșit zi de zi, fără întrerupere.

1. Vat. Lat. 1622, cod. membran., din sec. 14; 266×180; 95 de folii. M. Annaei Lucani de bello civili libri I—X, cu scholii. Scriitură îngrijită. Inițialele cărților sunt executate în colorii roșii și albastre. Fol. 94v: explicit liber lucani, deo gratias amen. quem scripsi in XV diebus ego petrus.

2. Vat. Lat. 1647, cod. membran., din 1391—1392; 357×261; 186 de folii. L. Annaei Senecae tragoediae et incerti Octavia. Scriitură caligrafică. Inițialele tragediilor sunt scrise cu aur și alte colorii. Sunt și câteva imagini.

Tragedia Hippolytus a fost terminată de scris în 9 August 1391 (fol. 76v), Thebais în 22 August 1391 (fol. 88v), Troades în 15 Sept. 1391 (fol. 107v). Nota continuă: gratia dei semper adiuuante et eadem gratia immediate sequere debet in sequente folio tragediae Medea appellatur et die predicta incepta fuit cum dei adiutorio. Scrisul tragediei Medea s'a terminat în 5 Oct. 1391 (fol. 140), a tragediei Agamemnon în 31 Oct. 1391 — et hic in sequenti folio sequitur Octavia et die predicta incepta fuit circa horam vesperearum. Tragedia Octavia a fost terminată

¹⁾ *Die griech. Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909, pg. 261, nota 6.

de scris în 2 Aprilie 1392 (fol, 156). Tragedia din urmă a fost scrisă, fără îndoială, cu mari întreruperi în timpul scrisului.

3. Urb. Lat. 505, codice miscelaneu de hârtie din 1421; 286×205 ; XVII + 225 ff. Scriitură puțin îngrijită, cu litere trăsate repede. Nu se află litere miniate. Fol. 209r: scriptum et finitum per //// inceptum die Martis XV Iulii et finitum die XXII Septembris eodem die.

4. Vat. Lat. 430, cod. membran. din 1441, S. Augustini de civitate Dei libri I—XXII; 372×229 ; 259 ff. Inițiala primei cărți cuprinde chipul Sf. Augustin. Celelalte inițiale sunt scrise cu culoare roșie, albastră și uneori chiar cu aur. Scriitură îngrijită. Fol. 258v. Explicit liber beati Augustini Episcopi de civitate dei contra Paganos. Expletus die XVII Junii MCCCCXLI, qui inceptus fuerat die XXII Martii precedentis; deo gratias. Amen.

5. Vat. Lat. 440, cod. membran., din anul 1462, cu cele 22 cărți din De civitate Dei de Augustin; 373×260 ; 271 ff. Scriitură îngrijită, inițiale scrise cu aur și alte colori. Fol. 270r: Explicit liber vicesimus secundus Augustini de civitate Dei. Scriptus per me Iohannem Imperatorem in arce Spoletana sub regimine domini Bartolomei de Piccolominibus, doctoris Senensis. Iniciatus die decima quinta maij et finitus die vigesima Januarij. Anno domini millesimo CCCCLXII.

6. Urb. Lat. 592, cod. de hârtie din 1473, Leonardi de Datis de Florentia quadragesimale de flagellis; 200×141 ; I + 97 ff. Scriitură cursivă semigotică, fără litere miniate. Fol. 96r: . . . scriptum per me fratrem Michaellem ferrariensem ordinis servorum Sancte Marie Virginis, sacre theologie professorem ac conventus Ferarie regentem. Incepi scribere die 16 Iulii 1473 et finivi die 15 Septembris 1473.

7. Vat. Lat. 10213, codice de hârtie din 1469—1470, Miscellanea medica; 304×211 ; 581 pagini. Scriitură puțin îngrijită. Pag. 420: Finis totius pratice... incepte scribi in vigilia Sancti Martini 1469 et finite die 6o Januarij, 3a hora noctis 1470.

8. Vat. Lat. 1, Biblia sacra, cod. membran. din 1454; 372×260 ; II + 511 ff. Scriitură îngrijită. Fol. 483v: explicit liber iste biblie sacram omnem scripturam continens. Quam ego Alexander Valerio quondam domini natalis de confinio sancti raphaelis sub anno domini nostri ihesu christi M^o quadringen-

tesimo quinquagesimo quarto, vigesimo sexto iunii ad laudem sancte et individue trinitatis utilitatemque legentium et causa bene dispensandi tempus meum fideli stilo quantum valui manu propria complevi totam et roboravi, et cetera. Amen.

Fol. 520r: deo gratias, amen. Anno domini MCCCCLIII^o, die vigesimo Augusti.

De la fol. 483v până la fol. 520r copistul a scris aproape două luni (26 Iunie până la 20 August).

9. E. MARTINI, *Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle biblioteche italiane*, vol. I, partea II, Milano, 1896, publică pe pg. 353 următoarea notă dintr'un codice de hârtie din sec. 14, de 242 foi, form. 402 × 307, cu scrieri din vechiul Testament: + ἐτελειώθη σὺν θεῷ ἁγίῳ τὸ παρὸν βιβλίον..... + ἡρξάμην δὲ τὴν τοιαύτην θεόπνευστον βίβλον τῇ ὀγδόῃ ἡμέρᾳ τοῦ μηνὸς ἰουνίου, καὶ πεπλήρωκα σὺν θεῷ ταύτην τῇ πεντεκαίδεκάτῃ ἡμέρᾳ τοῦ μηνὸς ἰουλίου.

5. Corectorul.

Despre corectorii evului mediu ne dau relații bogate mai ales W. WATTENBACH, *op. cit.*, pg. 317—344 și JAHN, *Über die Subscriptionen in den Handschriften der röm. Klassiker*¹⁾ în *Berichte über die Verhandlungen der k. sächs. Ges. der Wiss. zu Leipzig, phil. hist. Cl., III. Band, Leipzig, 1851*, pg. 327—372. Nu voi repeta rezultatele stabilite de aceștia. Observ numai că multe din subscripțiile, pe care le întâlnim în manuscrisele medievale nu sunt originale, ci sunt copiate împreună cu textul din exemplarele, pe care le-au întrebuințat copiiștii la scrierea codicelor. Corectorii se serveau, ca și copiiștii, de exemplare recunoscute drept exemplare corecte. Un codice din 1462, Vat. Lat. 2049, cu scrierile lui Strabo, a fost corectat în traducerea latină după exemplarul traducătorului; pe fol. 336v aflăm nota aceasta: *Gaeographie Strabonis ex archetypis ipsius translatoris summis laboribus ac diligentia emendate. Finis, Deo laus. Iohannes Andreas, Episcopus Acciensis, recognovit et attentissime emendavit 1462.*

În evul mediu târziu cumpărătorul unei cărți corecta une-

¹⁾ Tratează numai despre subscripțiile corectorilor.

ori însuși textul : într'un manuscris din Sf. Florian, din sec. 15, cetim la fine: *Iste liber est magistri Iohannis Sunberger per eum comparatus et correctus* ¹⁾).

În unele subscripții copistul roagă pe cetitor să îndrepte greșelele, ce le va afla : ... o frater, quisquis legerit, ora pro me, *emenda eum prudenter* et noli me maledicere, si dominum nostrum ihesum christum abeas *protectorum* ²⁾).

În Pal. Lat. 206, din sec. 10, aflăm pe fol. 183^v o poezie de 12 versuri intitulată : *ad lectorem de emendando codice*. Iată începutul acestei poezii :

Sic ubi corrector meus hesit, corrige lector.

Falsa refelle, tene sobria, neutra cave.

Pluris amor veri sit quam male sensa tueri ;

Regnet et in dubiis indubitata fides.

Termenii, prin care corectorul indică săvârșirea acțiunii de îndreptare a textului sunt: *legi, legebam, relegi, contuli, percontuli, recognovi, emendavi, emendabam, distinxi emendans*. În evul mediu târziu avem formula simplă : *correctum*, după care urmează numele corectorului.

Formulele *legi, contuli și recognovi* ne amintesc formulele întrebuințate de *recognoscenți* în diplome.

III. UNELE NOTE DIN MANUSCRISELE MEDIEVALE.

1. Note cu imprecățiuni contra furilor de cărți.

Medievalul avea mai multe căi pentru a poseda cărți : copiarea personală, copiarea făcută prin copiiști plătiți, donațiunea și cumpărarea. Adeseori s'a întrebuințat însă și un mijloc necinstit pentru a ajunge în posesia unei cărți, fie pentru a o vinde, realizând un câștig material, fie pentru a o păstra pentru uzul propriu ; acest mijloc era furtul.

În unele manuscrise medievale întâlnim note, în care se arată că manuscrisul a fost furat „per manus sacrilegas“ ³⁾, dar

¹⁾ ALBIN CZERNY, *Die Handschriften der Stiftsbibl. St. Florian*, Linz, 1871, pg. 77, n. XI, 157 A ; cfr. pg. 120, n. XI, 285, o notă similară dintr'un codice din sec. 14.

²⁾ v. HARTEL, *op. cit.*, Sitzungsber., 112, pg. 725, codice din s. 9—10.

³⁾ Vat. Lat. 600, din sec. 14, cu o notă din sec. 15 pe fol. 158^v.

mai târziu a fost aflat de vechiul posesor. Pe copertina anterioară a unui codice spaniol din sec. 15 cetim nota aceasta¹⁾: post XXX um annum hic liber a me repertus est, fuerat enim furatus e domo anno domini 1473, ego inveni anno 1513, die IIII Februarii, MARFUS. La finea aceluiași codice nota se repetă într-o redactare deosebită: hic liber furatus fuit pedagogo meo anno xristi MCCCCLXXIII, quem ego post casu inveni apud Mercurium Bybliopolam anno xristi MDXIII, die IIII a Februarii.

Pe copertina anterioară a altui manuscris spaniol din sec. 15 cetim iarăși o notă similară²⁾: MCCCCLXX quarto, die XX Aprilis. Iste Terentius mihi alias subtractus fuit et depositus apud Ebreum pro lib. II imper. fuitque ibi per duos fere annos et postea cum eum repperissem venalem, emi pro libris tribus imper. et. sol. decem.

Și lui *Philephus* i se furase în 1444 un Macrobius, pe care l-a aflat apoi la un copist în Vicenza; copistul cumpărase cartea de la un librar venețian, a cărui „*taberna libraria*“ se afla „euntibus ex Rivoalto ad forum divi Marci ad dextram³⁾“.

Universitățile din Padova, Paris și Viena luară măsuri pentru împiedecarea furtului de cărți, iar anumite dispoziții din statutele lor reglementau vânzarea cărților, a căror proveniență se constata că e furtul⁴⁾.

La cumpărarea unei cărți cumpărătorul vroia să aibă încredințarea, că vânzătorul nu-i vinde o carte furată. De aceea cumpărarea de cărți se făcea de obicei în prezența a doi sau a mai multor martori. Astfel în unele manuscrise găsim note, care ne arată, că manuscrisele acelea au fost vândute în fața martorilor. În Vat. Lat. 310, din sec. 13—14, cetim pe fol. 162^v: Ad usum ffratris Ludovici de Sancto Martino de Venetiis minorum emptus a quodam iohanne francisci zati florentino, anno domini 1364 o, 3 a die marcij, *presentibus ffratribus iohanne buratto de lug. et zanebono de venecijs*, ubi tunc cum isto alios plures libros emi.

În Vat. Lat. 21 din sec. 13—14 aflăm pe fol. 450^v urmă-

1) V. HARTEL, *op. cit.*, Sitzungsber., 113, pg. 576.

2) IBIDEM, pg. 577.

3) A. KIRCHHOFF, *op. cit.*, pg. 41.

4) IBIDEM, pg. 160—161, 73 și 113.

toarea notă : In nomine domini amen. anno nativitatis domini MCCCCLXXXIX, indictione XII mensis Augusti, pontificatus domini Urbani pape VI anno duodecimo ego Antonius Suttula dictus Sarracenus, scriptor et abbreviator litterarum apostolicarum, presentem bibliam emi a Meo et Benedicto, eius filio, judeis ante ecclesiam Sancti Petri de urbe in banco in quo vendebant publice libros, *presentibus fratre bartholomeo de tordino, ordinis Sancti Augustini, et domino nicolao carafa milite et zuttilino de Ranello ac henrico brisac et pluribus aliis testibus.*

In Urbin. Lat. 746 din sec. 12 se află pe fol. 39^r nota aceasta din sec. 15 : M 458 a di XVIII de maio, io lannisancto Cartaro aio vennuto lo presente libro Mocrone dell' erbe a misser Antoni rettore di sancta maria de iamira per sei carlini papali, presente archipresvitero Andrea ecclesiae Stabiensis et magistro Phylippo de Musciaronibus, die XVIII Mai 1458.

Statutele universității din Paris din anul 1323 stabilizează, că librării pot vinde numai în prezența a doi martori cărțile lăsate în comision ¹⁾.

Cu toate măsurile de pază se săvârșeau totuși furturi de cărți. Scribii și donatorii de cărți blastămă adeseori pe furi în note scrise de obicei la începutul sau la finea codicelor. Astfel de imprecțiuni împotriva furilor găsim și pe unele obiecte, aflate în serviciul bisericii ; un potir din Saint-Remi, de execuție bizantină, are gravată inscripția aceasta din sec. 13 : quicumque hunc calicem invadiaverit vel ab hac ecclesia Remensi aliquomodo alienaverit, anathema sit. Fiat. Amen ²⁾.

Imprecățiunile scribilor, posesorilor și ale donatorilor de cărți împotriva furilor prezintă o mare varietate de formule cominatorii. Cea mai ușoară pedeapsă, cu care se amenință furii de cărți, este moartea : qui me furatur, vendit vel dat, moriatur ³⁾ ; sau :

Sor[>]te supernor[>]um lec[>]tor li[>]bri pocia[>]tur ; ⁴⁾
Mor[>]te superbor[>]um rap[>]tor li[>]bri moria[>]tur ; ⁴⁾

sau : Iste Lactantius est domini Antonii de pichetis, iuris canonici

¹⁾ IBIDEM, pg. 67 și 165.

²⁾ JULES LABARTE, *Histoire des arts industriels au moyen age et à l'époque de la Renaissance*, Paris, I, pg. 343.

³⁾ V. HARTEL, *op. cit.*, Sitzungsber., 113, pg. 499—500, cod. din s. 12

⁴⁾ A. CZERNY, *op. cit.*, pg. 67, cod. din sec. 14.

peritissimi. Si quis furatur, vel reddat vel moriatur. Non videat Christum, qui librum furabitur istum¹⁾.

Uneori li se dorește moartea prin spânzurătoare : iste liber est magni abbati Ranconis ; qui eum furatus fuerit in patibulo suspendetur²⁾ ; sau : quis hoc furetur, tribus lignis associetur³⁾ ; sau : Finito libro, sit laus et gloria Christo, qui me furatur, vel reddat vel suspendatur⁴⁾.

Cele mai multe imprecațiuni îi amenință pe furi cu *poena spiritualis*. *Anatemizarea* lor o întâlnim în foarte multe note : Liber sancti petri gandensis ecclesie. Servanti benedictio, tollenti maledictio ; qui folium ex eo tulerit vel curtaverit, anathema sit⁵⁾ ; sau : hunc librum dedit dominus Symon abbas Sancto Albano. quem qui ei abstulerit aut titulum deleverit vel mutaverit, anathema sit. Amen⁶⁾ ; sau : quicumque hunc librum furatus fuerit vel celaverit vel titulum deleverit sit perpetuum anathema⁷⁾ ; sau : ... et quicumque furatus hunc librum fuerit, vel quolibet modo fraudaverit huic sanctae aecclesiae tuae, sit anathema usque ad adventum domini nostri ihesu christi, qui regnat in saecula saeculorum, Amen⁸⁾. Într'un codice din Monte Cassino formula anatemizării e redactată în versuri :

Vinclis huic anathematis innodavit in evum,
Hunc librum histinc qui demere temptaverit,
Obsitus atque tue metuende molitus ire.
Ultima judicia pro hoc tibi solvat ait⁹⁾.

¹⁾ Vat. Lat. 226, din anul 1441, fol. 187v.

²⁾ Vat. Lat. 1574 din s. 12, fol. 134v ; o notă similară aflăm într'un cod. spaniol din s. 11, vezi HARTEL, *op. cit.*, Sitzungsber. 113, pg. 510, No. 2 J 5.

³⁾ A. CZERNY, *op. cit.*, pg. 26, Nr. XI, 66, cod. din s. 12 ; o notă identică publică L. ROCKINGER, *op. cit.*, II, pg. 224, dintr'un cod. din s. 14.

⁴⁾ Ross. 192 bis, la fine.

⁵⁾ v. HARTEL, *op. cit.*, Sitzungsber. 112, pg. 217, cod. din sec. 10, notă din sec. 12—13. O notă identică se află într'un cod. din sec. 11, vezi M. G. H., Poetae, II, pg. 483.

⁶⁾ ACELAȘI *op. cit.*, Sitzungsber. 111, pg. 514, cod. din sec. 12, notă din sec. 13. O notă similară din sec. 13 aflăm în alt codice spaniol din sec. 12, HARTEL, *op. cit.*, Sitzungsber. 113, pg. 266—267.

⁷⁾ ACELAȘI, Sitzungsber. 111. pg. 459, cod. și notă din s. 13.

⁸⁾ Vat. Lat. 478 din s. 12, fol. 138v.

⁹⁾ CARAVITA *op. cit.*, II, 73—74.

In Vat. Lat. 653, din sec. 11, aflăm pe fol. 264^r și 264^v o subscripție a scribei cu o imprecuație foarte amplă: în numele lui Dumnezeu, al sf. Benedict și al Sf. Scolastica, în numele Arhangelilor, al celor patru evangeliști, al celor 12 apostoli, al celor 24 seniores, al celor 318 sfinți părinți din Nicea, al celor 144 ostași, „empti de terra“, în numele zilei județului din urmă și al tuturor cetelor de sfinți cerești scriba Johannes roagă ca nimeni, ori și cine ar fi, împărat, pontifice, episcop sau diacon, să nu îndrăznească „tollere aut venundare aut alienare librum. Si qua vero presumpserit aliqua iniqua ingenii fraude hoc (= hos) libros tollere sub optentu legendi aut scribendi ingenii mutaverint eique apud se tacita mente retinens, atque apud se tempore spatio celaverint et a condicione aecclesiae dei alienare presumpserit, sit ei anathema maranatha. Sit ira dei super eum, quam ille pro nihilo habuit. Sit alienatus a regno christi et dei. Anathematizetur et in vinculo maledictionis constringatur. Sit anathemate perpetuae dampnationis indissolubili conexus vinculo cum anna et caifa et iuda simulque et cum illis, qui deum negaverunt. Et iuxta vocem psalmistae in hoc mundo ei eveniat qui dicit: Fiat habitatio eius deserta et non sit qui habitet in ea. Fiant dies eius pauci et gloriam eius accipiat alter. Atque oratio eius fiat in peccatum. In memoriam redeat iniquitas eius in conspectu domini et peccatum eius non deleatur. De mundo exiens ad aeterna supplicia perducatur eum diabolus et expectet lucem et non videat nec ortum surgentis aurorae“; în ziua judecării din urmă să fie dat la stânga lui Hristos și să fie aruncat în iad „et requies (= requiem) ibi non habeat in secula seculorum. Fiat, fiat, fiat“.

Cuvântul *maranatha*¹⁾ îl mai întâlnim într'o notă împre-

¹⁾ Cuvântul acesta e de origine arameică și înseamnă: domnul nostru vine. Se găsește în epistola întâia a apost. Pavel către Corinteni, 16, 22, de unde a fost imprumutat de scribii mediavali: si quis non amat Dominum nostrum Iesum Christum, sit anathema, Maran Atha (εἴ τις οὐ φιλεῖ τὸν κύριον, ἦτω ἀνάθεμα, μαρὰν ἀθά). În forma coruptă: *aramafta* îl aflăm într'o notă de la finea sec. 17 dintr'o carte bisericească din biserica Adormirea Maicii Domnului din Candreni, Jud. Câmpulung: Iară cine s'are afla să o mute dela iasăta beserică sau să o vânză sau să o zălujască să fie afurisit de trei sute și 18 oteți, cari au fostă în Nichie și să fie trecăliat să procliată, anaftima să *aramafta*, S. Fl. MARIAN, *Inscripțiuni de pe manuscripte și cărți vechi din*

cativă din sec. 10 în Cod. Vat. Lat. 637 din sec. 9, fol. 1r: liber S. Vivencii; si quis illum abstulerit, anathema sit maranatha. Amen.

Și mânia lui Dumnezeu îi va ajunge pe furii de cărți — iste liber est fratrum minorum de papia. Si quis furatus eum fuerit, indignationem omnipotentis dei et petri et pauli apostolorum eius incurrat atque beati Francisci ¹⁾ —, și nu se vor învrednici de harurile, pe care Dumnezeu le dă credincioșilor: quicumque librum hunc sancto Martino abstulerit auferat ei deus dona quae suis fidelibus concessit ²⁾.

In notele imprecative din manuscrisele latine aflăm multe elemente împrumutate din formulele cominatorii ale diplomelor medievale.

Și în unele manuscrise bizantine aflăm note cu imprecățiuni împotriva furilor de cărți. Intr'o psaltire din sec. 14 sau 15 găsim nota aceasta:

Τὸ παρὸν ψαλτήριον ὑπάρχει τοῦ ἁγίου
 ὅρους Σινᾶ. καὶ ὅστις ἤθελε βουληθῇ
 ἀποξενῶσαι τοῦ ἁγίου μοναστηρίου
 ἔστω ἀφωρισμένος καὶ ἀσυγχώρητος
 ἀπὸ θεοῦ παντοκράτορος.
 Ἰωάσαφ τοῦ ἁγίου ὅρους Σινᾶ ³⁾.

Nu va fi lipsit de interes să reproducem la sfârșitul acestui capitol câteva note imprecative din cărți vechi românești comunicate de S. Fl. Marian în studiul amintit; aceste note au la baza lor tradiția bizantină:

Cu voea Tatălui și cu ajutoriul sf. Duch această carte a cumpărat robul lui Dumnezeu Vlad . . ., ear cine o va vinde sau o va cumpăra să fie anaftima și de trei ori blăstămat și de cătră 318 părinți carii sunt în Niceea și de 12 apostoli să fie afurisit (MARIAN, *op. cit.*, pg. 11—12, notă dintr'un manuscris

Bucovina, partea I, Suceava, 1900, pg. 92—93. Părintele Marian pune după aramafă semnul întrebării, neștiind ce înseamnă.

¹⁾ Vat. Lat. 125 din sec. 12, nota din sec. 14, fol. 1r.

²⁾ Urbin Lat. 293 din s. 12, fol. 1r.

³⁾ V. GARDTHAUSEN, *Catal. Cod. Graec. Sinaiticorum*, Oxford, 1886, pg. 23, No. 108. Câteva note imprecative bizantine comunică V. GARDTHAUSEN în *Gr. Pal.* II, ed. 2, pg. 433—434.

slavon din 1567 din biserica Înălțarea Domnului din Vama, Jud. Câmpulung).

2. Să se știe cine au cumpărat această sfântă carte . . .
. . . Iară cine sar scula de o ar fura sau de o ar lua și ar duce-o aiure să fie suptu blăstăm anul 7261 (1753) (ibidem, pg. 32, notă dintr'un Pentecostar din aceeași biserică din Vama).

3. Această sfântă carte . . . Iar cinel va îndemna diavolul de să va ispiti a o lua prinsa, și a o muta dila acest loc întraltul sau a o vende cuiva, acela ca să fie blăstămat de Domnul Dumneșeu și de preacurata a lui maică și săi fie lui părăș Arhangelul Gavriil la înfricatul giudeșul lui Chr. și de niște păcătoși ca noi să fie neertat în veaci (ibidem, pg. 87, notă din 1644 dintr'o carte din biserica Nașterea Maicii Domnului din Vatra Dornei).

4. . . . Și cine prin îndemnul diavolesc s'a ispiti a o lua și a o da dela mănăstire în alt loc, acela să fie blăstămat de Domnul Dumneșeu care a făcut ceriul și pământul, și de preacurată Maica sa și de sfinții părinți 318 dela Nicea și de toți sfinții și să aibă parte cu Iuda. In anul 7122 (1614) (ibidem, pg. 110, notă dintr'un manuscris slavon din mănăstirea Moldovița).

2. Note cu indicarea prețului cărților.

Note cu indicarea prețului cărților întâlnim în manuscrise abea târziu, începând cu sec. 11. În secolele anterioare cartea avea fără îndoială o mare valoare, dar nefiind un articol de vânzare, deoarece în timpul acela nici nu exista un comerț librar, nu se stabilise valoarea ei în bani. Chiar în sec. 11 și 12 echivalentul cărții e adeseori nu o sumă anumită de bani ci o bucată de pământ sau o vie¹⁾. În sec. 13 notele cu prețurile cărților se întâlnesc în manuscrise mai des, iar în sec. 14 și 15 aceste note sunt destul de numeroase.

Uneori cartea servea drept gaj la contractarea unor împrumuturi. Într'un codice de pergament din St. Florian din sec. 14 aflăm pe copertina anterioară următoarea notă: anno domini 1339 in quarta feria proxima ante Geori iste liber obligatus domino Ulrico ad Sanctum Pangracium pro sex talenta de-

¹⁾ L. ROCKINGER, *op. cit.*, II, pg. 222.

nariorum a Iacobo in der Ratstrazz residenti¹⁾ Tot despre amanetarea unei cărți e vorba și în nota aceasta de pe la 1400, în Cod. Vat. Lat. 1598 din sec. 13, fol. 1r: iste liber metamorphoseos est de conventu et libraria sancti stephani divionensis. si tamen magister guillelmus Goloti dederit conventui II francos reddatur ei.

Prețul unei cărți era determinat de: costul materialului pentru scris, plata scribei și a corectorului, cheltuelile de confecție exterioară și, uneori, de cheltuelile rezultate din împrumutarea exemplarului model care servea la facerea copiilor. La acestea se mai adăoga câștigul vânzătorului. Mai erau apoi unele împrejurări, care contribuiau la stabilirea prețului unei cărți: raritatea ei, vechimea, felul de execuție a literelor și înfățișarea exterioară, starea manuscrisului și, în sfârșit, ceea ce și astăzi e regulatorul prețurilor pieței, cererea și oferta.

În unele manuscrise găsim note, care ne arată în mod detaliat diferitele cheltueli necesitate de confecționarea unei cărți. Într'un codice membranaceu scris în anii 1374 și 1375, cu 758 de foi, format în folio, cu Henrici Bohic in decretalibus libri V, cetim următoarea notă²⁾:

Item sciendum est quod iste primus liber fuit ultimate scriptus. Et in isto primo libro sunt XIII sisterni cum duobus foliis. In secundo cum tabula XVI cum VIII foliis. In tertio et in quarto XVIII cum semi unius. In quinto XIV. Et quilibet sexternus in scriptura constitit X solidos francorum per XVI solidos. Et totum fecit scribere frater Stephanus. Et totum scripsit de propria manu sua predictus dominus Guil. de Bruolio. Et sic predicti LXII sexterni cum semi unius constiterunt juste in scriptura XXI lib. cum V solid. sunt juste XXXIX franci cum XII den. Item fuerunt decem bote de pergamento vitulino cum semi unius posite. Unde quelz bota cum rasura et reparatione foraminum constitit XXXVI solidos. Et sic constitit predictus liber in pergamento

¹⁾ ALB. CZERNY, *op. cit.*, pg. 120—121, No. XI, 288; cfr. nota următoare la Marian, *op. cit.*, pg. 15: acest ceslovăț și o pravilă este pus zălog pentru un galbăn dela popa Eon Pașco de Câmpulungu. O parte dintr'un contract de gajare a unei cărți comunică ROCKINGER, *op. cit.*, II, pagina 222, nota 5.

²⁾ A. KIRCHHOFF, *op. cit.*, pg. 10.

XXIII francos cum X solidis. Item sciendum est quod quinque magne littere auree de principiis VI librorum cum prima littera tabule constiterunt XXX solidos.

Item sciendum quod tota alia illinatura de aduro et rubro constitit III francos cum II solidis. Item sciendum est quod exemplar totius libri constitit in locagio Martino bidello Carmelitarum quinque francos. Item pro foraminibus reparatis in marginibus cum tentione libri XL solidos. Item pro ligatura II francos. Summa totalis de omnibus expensis factis in predictis duobus voluminibus LXII lib. cum XI solidis que juste faciunt LXXVIII francos cum tribus solidis.

O înfățișare exterioară luxoasă sporea în mod considerabil costul cărții. Pentru înflorirea unei inițiale se plătea în sec. 14 în Franța un florin ¹⁾.

Interesantă e și nota aceasta din Codex. Patm. 218 din anul 1167: πολλὰ γὰρ ἐμόγησα τοῦτο κήσασθαι καὶ ἐξωδίασα ἐπέκεινα τῶν δώδεκα ὑπερπύρων εἷς τε ἀγορὰν χαρτίου, ὑπὲρ γραψίματος αὐτοῦ καὶ ὑπὲρ ἀμφιάσματος· ὑπὲρ μόνου γὰρ τοῦ τονισθῆναι τοῦτο τὸ βιβλίον παρὰ τοῦ δομεστίκου μοναχοῦ Ἀρσενίου ἐξ νομίσματα ἐξωδίασα, χωρὶς τῶν κανισκίων ²⁾.

Pentru a putea înțelege valoarea adevărată a cărții într'un timp anumit trebuie să cunoaștem *puterea nominală* și *puterea reală* a monedei, care servește drept echivalent al cărții. Adeseori stabilirea valorii reale a cărții într'un timp anumit întimpină dificultăți din cauza fluctuațiilor monetare din timpul acela. Astfel cursul unui florin *ad scutum* variază în anii 1345—1356 între 10 și 53 solidi ³⁾.

Public o listă de prețuri de cărți din sec. 14 și 15, arătând materialul din care e confecționată cartea, numărul foilor, formatul și felul scriiturii. Observ că, de obicei, notele cu indicarea prețurilor datează din timpuri cu mult posterioare timpului, în care au fost scrise cărțile.

¹⁾ IBIDEM, pg. 12: En cest roman ait VIXX et VI grosses lettres ymaginées, qui chascune costoit un florin.

²⁾ K. KRUMBACHER, Κτήτωρ, *Ein lexikographischer Versuch*, în *Indogerm. Forschungen*, 25, Strassburg, 1909, pg. 397; vezi altă notă din secolul 15 la WATTENBACH, *op. cit.*, pg. 179, nota 3.

³⁾ Cfr. *Du Cange, Gloss. mediae et inf. Lat.*, ed. L. Favre, 1885, V, pg. 468, col. 3, și pg. 469, col. 1 și 2.

1. Vat. Lat. 496 din sec. 13, cod. membran. cu epistolele Sf. Augustin; 294×212 ; III + 211 ff. Scriitură îngrijită, în 2 col.; prima inițială scrisă cu aur cuprinde imaginea Sf. Augustin; celelalte inițiale sunt scrise cu culoare roșie sau albastră. S'a cumpărat în Paris în anul 1345 „pro 5 florenis”, (fol. IIIv).

2. Pal. Lat. 377 din sec. 14, cod. miscelaneu de pergament, în parte de cuprins religios; form. 4°; 186 ff.; scriitură simplă. S'a vândut în anul 1349 în Oxford „pro duobus Florenis cum dimidio”, (fol. 186r).

3. Vat. Lat. 642 din sec. 12, codice miscelaneu de pergament (Venerab. Bedae opera, Anonymi divisio orbis terrarum, Pseudo-Bedae opuscula, apoi câteva tratate astronomice, la fine un calendar); 230×156 ; 100 ff. Inițiale roșii, unele cu imagini; titluri miniate. Multe glose interlineare și marginale contemporane cu textul. Scriitură îngrijită. S'a vândut în anul 1376 „in palatio lugdunensi precio 1 franc. aurei cum dimidio (fol. 97v).

4. Vat. Lat. 21 din sec. 13 și 14, Biblia, cod. membr.; 307×209 ; IV + 450 ff. Scriitură îngrijită, în 2 și 3 col. Inițiale scrise cu culoare roșie sau albastră; titluri miniate. S'a cumpărat în Roma în anul 1392 „precio viginti sex ducatorum auri puri et boni ponderis”.

5. Codice miscelaneu de pergament din sec. 13, cuprinzând mai ales „libri senece scil. epistolae senece ad paulum et pauli ad senecam et liber de virtutibus”. Format 2°; 153 ff. Pe verso-ul copertinei anterioare se află nota aceasta din 1397: est valor huius voluminis novem francorm, quos parisius unus dominus offerebat pro eo¹⁾.

6. Vat. Lat. 163, Nicolai de Lyra, Postillae in librum Psalmorum et in Danielelem, cod. membr. din sec. 14; 308×234 ; I + 158 ff. Inițiale miniate; scriitură îngrijită, în 2 col. Pe fol. 132r se află nota aceasta din sec. 14: iste liber costitit III florenos.

7. Vat. Lat 632, cod. membran. din sec. 12 cu S. Isidori Hispalensis Sententiarum libri I—III și cu Smaragdi abbatis diadema monachorum. 295×195 ; 208 ff. Scriitură frumoasă; unele inițiale miniate. S'a vândut în sec. 14 „pro pretio duorum florenorum” (fol. 208v).

1) v. HARTEL, *op. cit.*, Sitzungsber., 112, pg. 206.

8. Vat. Lat. 89, cod. membran. din sec. 12 sau 13, Gilesberti Porretani commentarium in Psalterium; 256 × 164; 127 ff. Scriitură îngrijită. Pe fol. 127^v o notă din sec. 14: precio florinorum trium auri.

9. Cod. membr. din Monte Cassino ¹⁾, No. 330, din sec. 14, Poemata Lucani cum scholiis; format 4°. Unele inițiale miniate. Pe fol. din urmă o notă din sec. 14: Ego... emi istum lucanum tarenos argenteos XVII a valenti viro atque presbitero ciliberto de scalis. Acest codice a fost vândut cu același preț în anul 1418.

10. Ross. 43, cod. membran. din s. 13 sau 14 cu scrieri astronomice. Form. în fol.; 45 ff. La fine nota: ... et sunt isti libri Petri Rotgerii de Malo Monte, Monachi Casae Dei, pretio C solidorum empti.

11. Diverse scrieri de S. Augustin, cod. membran. din sec. 13 sau 14; format 2°; 141 ff. Cumpărat în 1377 „pro ducatis X²⁾).

12. Diverse scrieri de S. Augustin, cod. membran. din sec. 14; format 2°; 306 ff. O notă probabil tot din sec. 14: Iste liber est Thome de ortis, emptus precio XXII florenorum ³⁾.

13. Codice miscelaneu de pergament din sec. 13, format octav, 175 ff., cu nota aceasta din sec. 14: librum istum emi ego magister iohannes de prussia a bedello studii pro II florenis. et postea ego frater franciscus Rubei emi iller de a magistro bernardo queralt pro XII solidis ⁴⁾.

14. Scrieri de Boëthius, cod. membran. din sec. 13 sau 14, format 4°; 100 ff. O notă din s. 14: liber boecii severini precii unius ducati et dimidii ⁵⁾.

15. Vat. Gr. 9, cod. miscelaneu de hârtie din sec. 13; 237 × 156; I + 306 ff. A costat în sec. 14 trei ducați (fol. 306^v).

16. Vat. Gr. 22, cod. miscelaneu de hârtie din anii 1342—1343; 223 × 140; IV + 262 ff. S'a cumpărat în sec. 14 cu „δουκάτα χρυσά τέσσαρα“ (fol. 260^v).

17. Codice de hârtie din sec. 14 cu Eschil, Hesiod și

¹⁾ CARAVITA, *op. cit.*, II, 275.

²⁾ V. HARTEL, *op. cit.*, Sitzungsber. 113, pg. 61, No. A 60.

³⁾ IBIDEM, pg. 62, No. A 62.

⁴⁾ V. HARTEL, *op. cit.*, Sitzungsber. 112, pg. 220, No. P, III, 23.

⁵⁾ IBIDEM, pg. 220, No. P, III, 9.

Theocrit; 202 × 135; 176 ff. Pe fol. 176^v nota: liber mei Lianori canonici Bon. pretij 4 ducatorum ¹⁾).

18. Vat. Lat. 1649 din anul 1395, cod. membran. cu „L. Annaei Senecae tragoediae et incerti Octavia“; 388 × 285; 168 ff. Inițialele tragediilor sunt pictate cu diferite colori. Glose interlineare și marginale. Fol. 166^v: Iste tragedia sunt mei Marij Ser. Ugolini de Amelia. Novembris 1434. Ducatus XII auri et in auro.

19. Vat. Lat. 421 din s. 12, cod. membran. cu S. Augustini de trinitate libri I—XV; 224 × 149; I + 199 ff. Titlurile și unele inițiale sunt scrise cu culoare roșie; scriitura îngrijită. Fol. 199^r: istum librum emi pro tribus ducatis, VIII Augusti MCCCCXXXVII.

20. Senecae tragoediae, cod. membran. din sec. 14, form. 8°: 213 ff. S'a cumpărat în anul 1438 „pro ducatis XX ²⁾“.

21. Vat. Lat. 220, cod. membran. din s. 15 cu scrieri de Lactantius; 262 × 183; III + 176 ff. Inițiale aurite. S'a vândut în 12 Dec. 1447 „pro precio XII ducatorum tarenorum“ (fol. 175^v).

22. Vat. Lat. 45 din sec. 13 sau 14, cod. membran. cu „Sacrorum librorum concordantiae“; 402 × 270; 354 ff. Scriitura îngrijită, așezată în 3 colonne. Prima literă a codicelui cuprinde imaginea Fecioarei cu Isus în brațe; inițiale aurite sau scrise cu culoare roșie sau albastră. S'a cumpărat în anul 1452 de către cardinalul Guilelmo d'Estouteville „pro precio quadraginta scutorum veterum“ (fol. 354^v).

23. Urbin. Lat. 163, cod. membran. din sec. 14 cu Digestum novum seu Pandectarum libri XXXIX—L; 466 × 260; II + 272 ff. S'a cumpărat în anul 1454 în Bologna cu „aureis 65 iusti ponderis“ (fol. 271^r).

24. Urbin. Lat. 746, cod. miscelaneu de pergament din sec. 12; 165 × 107; 39 ff. S'a vândut în 1458 „per sei carlini papali“ (fol. 39^r).

25. Vat. Lat. 1629, cod. membran. din sec. 15 cu comediile lui Plautus; 300 × 211; I + 314 ff. Inițiale roșii și albastre. S'a cumpărat în anul 1459 cu „ducatis largis vigintiquinque“ (fol. 213^v).

26. Cod. miscelaneu de cuprins istoric din sec. 13—14; format 2°; 204 ff. Pe fol. 204^r nota: liber emptus per me h.

¹⁾ E. MARTINI, *op. cit.*, II, pg. 336.

²⁾ V. HARTEL, *op. cit.*, Sitzungsber. 112, pg. 202, No. M, III, 25.

mathie a revenditore in platea publica ante ecclesiam maiorem Meten. pretio IIII statorum auri anno 1470 1).

27. Vat. Lat. 1765 din sec. 15, cod. membran. cu M. Fabii Quintiliani institutionis oratoricae libri I—XII; 290×201; IV+364 ff. Scriitură îngrijită, în caractere umaniste. Inițialele cărților sunt aurite sau pictate cu diferite colori. Fol. 364^r: Perusie 1473 die 25 Maij pro ducatis 9.

28. Vat. Lat. 10.000, cod. membran. din sec. 14 cu Breviarium fratrum minorum; 171×117; 474 ff. Inițiale roșii și albastre. S'a cumpărat în 13 Sept. 1474 „ducato uno et bononenis XLVI“ (fol. 195^v).

29. Vat. Lat. 166, cod. membran. din sec. 14 cu Nic. de Lyra, Postillae in complures Veteris Testam. libros; 409×300; II+243 ff. Inițialele principale sunt aurite sau scrise cu culoare roșie. Fol. 242^v o notă din sec. 15: ducatorum XXXII.

30. Vat. Lat. 624, cod. membran. din sec. 10 cu S. Isidori Hispalensis Etymologiarum libri I—XX; 350×270; VIII+215 ff. Pe la mijlocul sec. 15 a fost cumpărat de episcopul Baptista Pallavicini „bis quattuor aureis“ (fol. 1^r).

31. Vat. Lat. 419, cod. miscelaneu de pergament din sec. 14; 295×200; 95 ff. Două inițiale aurite, pictate și cu alte colori; celelalte inițiale sunt scrise cu culoare roșie sau albastră. Pe fol. 94^r o notă din sec. 15: precii sex scutorum philippensium.

32. Vat. Lat. 1773, cod. membran. din sec. 15 cu M. Fabii Quintiliani declamationum maiorum liber și cu Annaei Senecae controversiarum excerpta; 306×206; I+75 ff. Inițialele principale sunt roșii sau albastre. S'a cumpărat în sec. 15 „precio ducatorum quattuor“ (fol. 74^v).

33. Vat. Lat. 10135, cod. miscelaneu de pergament din sec. 14; 358×260; II+118 ff. Inițiale roșii. S'a vândut în sec. 15 cu un ducat (fol. 118^v).

34. Vat. Lat. 361, cod. miscelaneu de pergament din sec. 12; 430×297; 181 ff. Inițiale roșii sau verzi. Pe fol. 181^v o notă din sec. 15: emptus papie a domino Albertino Ebreo precio viginti ducatorum presente domino Iohanne de Alexandria, Iohanne Gucerche de Salinis.

35. Vat. Lat. 1571, cod. membran. din sec. 14 cu Bucolicele

1) HERMANN HAGEN, *op. cit.*, pg. 27, No. 29.

și Georg. lui Vergil; 378 × 242; 157 ff. Inițialele cărților pictate cu aur și alte colori; celelalte inițiale sunt albastre. Fol. 157^v o notă din sec. 15: pretium VIII ducatorum.

36. Vat. Lat. 1687, codice de hârtie din sec. 15 cu M. T. Ciceronis epistolarum ad familiares libri I—XVI; 287 × 211; I + 184 ff. Pe fol. II^v o notă din sec. 15; Liber epistollarum Marci tulij ciceronis mei Agabiti Grilli. Emptum famaguste pretio ducatorum decem.

37. Urbin. Lat. 87, cod. membran. din sec. 15 cu Haymonis Halberstatensis episcopi in omnes epistolas S. Pauli apostoli expositio; 310 × 235; I + 191 ff. Inițiala A cuprinde chipul apost. Pavel. Pe fol. 191^r o notă din sec. 15: ... qui nec vendi nec alienari potest et est precii duos florenos aureos.

38. Urbin. Lat. 291, codice de hârtie din sec. 15 cu tratate aritmetice și geometrice; 291 × 202; II + 168 ff. Scriitură cursivă. Pe fol. II^r o notă din sec. 15 a lui Luca de Negri, posesorul codicelui: liber mei luce de nigris de mediollano Arismetice et geometrie. Extimo presente libro valere per la soa bontate ducati dexe e piu a chi se deletta del trattato maxime a maestri de la preditta arte.

39. Urbin. Lat. 244, cod. membran. din sec. 15 cu Trusiani seu Turrisani Chartusiensis ordinis commentarium in Galeni librum qui intitulatur Microtechni; 399 × 250; I + 165 ff. Pe fol. 164^r o notă din sec. 15 cu indicarea prețului de 15 ducați, de aur.

40. Vat. Lat. 10508, codice de hârtie din anul 1455, cu Leonardo Bruno, De bello italico adversus Gothos; 203 × 151; III + 136 ff. Scriitură cursivă umanistă. Pe partea interioară a scoarței anterioare se indică prețul codicelui: scudi 5.

41. Vat. Lat. 565, cod. membran. din sec. 14 cu Boëthius, De consolatione philosophiae libri I—V; 271 × 182; 56 ff. Glose interlineare și scholii marginale. Inițiale miniate. Pe fol. 1^v o notă din sec. 15: questo libro chostò ducati cinquj denari III, iar pe fol. 56^v altă notă, de altă mână, însă tot din sec. 15: vale floren. 2.

42. Cod. 31 din Monte Cassino ¹⁾, din sec. 13; format in fol. Scriitură cursivă gotică. Pe ultima pagină o notă din sec

¹⁾ CARAVITA, *op. cit.*, II, 250.

15: hunc librum et lectionarium domini Johannis de lignata in cartis bommacinis emi ego Johannes orella de gaieta a Geronimo filio condam domini Johannis de nellis de ytro pro ducatis VIII.

43. Decretum Gratiani cum apparatu Bartholomei Brixienensis, cod. membran. din sec. 14; format 2°; 411 ff. Pe copertina posterioară o notă din sec. 15: item lo decret costa LX flor. dor.¹⁾.

* * *

ALBRECHT KIRCHHOFF, *op. cit.*, pg. 145—149 publică o listă de prețuri de cărți din sec. 13, 14 și 15. Totuși numai arareori se dau indicații relative la format și la numărul foliilor, lipsind cu desăvârșire indicațiile relative la înfățișarea exterioară a codicelor. Câteva note cu prețuri din sec. 14 și 15 comunică și L. ROCKINGER, *op. cit.*, II, pg. 215—216.

IV. Subscripțiile scribilor.

Rulourile antichității purtau titlul scrierilor de obicei la fine, uneori însă la sfârșitul și la începutul textului²⁾. În cele dintâi-secole de întrebuințare a codicelui noua formă de carte a păstrat vechiul obicei de așezare a titlului. Încetul cu încetul însă titlul așezat în fruntea textului deveni adevăratul titlu, iar titlul final se transformă într-o subscripție a scribei³⁾. De aceea locul subscripțiilor e la finea textului.

Formula subscripțiilor o găsim deplin dezvoltată acum la începutul sec. 6. În cod. bibl. capit. Veronensis XXXVIII, 36, din anul 517 cetim pe fol. 114r subscripția aceasta: perscriptus codix hec de vita beati martini epi et cons et beati pauli ss sub die kal Aug. Agapito vcc ind. decimae per ursicinum lectorem ecclesiae veronensis⁴⁾.

În manuscrisele latine și în cele bizantine întâlnim două

¹⁾ v. HARTEL, *op. cit.*, Sitzungsber. 112. pg. 166.

²⁾ THOMPSON, *op. cit.*, pg. 47; W. WATTENBACH, *op. cit.*, pg. 162. Uneori titlul era indicat și pe o fâșie de pergament, lipită la capătul ruloului: σῦλλοβος, σῖττοβος, index, titulus, cfr. TH. BIRT, *Die Buchrolle in der Kunst*, pagina 237—239.

³⁾ W. SCHUBART, *op. cit.*, pg. 126.

⁴⁾ ZANGEMEISTER și WATTENBACH, *Ex.*, pg. 7, Enarr. la tab. XXXII.

tipuri de subscripții: 1) subscripții care cuprind numai o singură formulă, pe care o putem numi *informativă*, și 2) subscripții care cuprind două părți, una *informativă*, cealaltă *desiderativă*. Partea informativă ne dă lămuriri relative la titlul cărții, la numele și situația scribei, la locul scrierii codicelui, la data scrierii, arătându-ne uneori și persoana, la îndemnul căreia s'a scris codicele¹⁾. Foarte rar ni se dau indicații stilometrice. Nu toate elementele acestea se întâlnesc în partea informativă. De multe ori aflăm numai un singur element și anume numele scribei sau data scrierii cărții.

Partea desiderativă cuprinde formularea unei dorinți pioase a scribei, cerând pentru truda lui o răsplată de natură morală sau de natură materială sau rugându-i pe cetitori să-l pomenască în rugăciunile lor. Adeseori scriba mulțumește lui Dumnezeu pentru terminarea scrisului cărții. Multe subscripții prezintă o mare varietate de combinațiuni ale diferitelor elemente din partea informativă și din cea desiderativă.

Publicăm câteva subscripții caracteristice, care cuprind formula informativă, începând cu cele mai simple și terminând cu cele mai ample:

Vat. Lat. 103 din sec. 12, fol. 113v: Salomon scripsit. Vat. Lat. 1476 din anul 1454, fol. 125v: qui me scribebat, laurentius nomen habebat.

Vat. Lat. 487 din sec. 15, fol. 120v:

Finito libro

Sit laus et gloria christo. Amen.

Qui me scribebat

iohannes nomen habebat.

Vat. Lat. 199 din anul 1454, fol. 287v: Finit foeliciter per me Arnoldum Ufer de Zautboemel sub anno Domini MCCCCLIIIo, die XX mensis novembris. Vat. Lat. 362 din 1459, fol. 488r: Expli-

¹⁾ Despre ctitorii de cărți la Bizantini vezi studiul lui K. KRUMBACHER, Κτήτωρ, în Indogerm. Forsch. 25, Strassb., 1909, pg. 393—421. B. GRANIČ, *op. cit.*, în Byzantion I, pg. 251—272 ne dă informații prețioase relative la subscripțiile bizantine din sec. 11, 12 și 13. Nu trebuia însă să considere drept subscripții și unele note cu indicarea posesorului sau a unor evenimente istorice și fenomene naturale.

ciunt epistolae gloriosissimi Hieronimi scripte per me Iohannem Caldarificis de Monthabur, presbiterum et canonicum ecclesie sancti Florini in Confluentia anno Domini MCCCCLIX, die ultima aprilis. Deo gracias. Laus deo.

Vat. Lat. 243 din 1435, fol. 76v : Antonius Marii Florentinus civis et notarius transcripsit Florentiae anno Domini MCCCCXXXV, mundi vero ut in volumine hoc manifeste colligitur VDCXXXV (!), XIII kl. decembr. valeas feliciter qui legis.

Vat. Lat. 1966 din 1340, fol. 339v : noverint universi presentes pariter et futuri, quod ego Folcrandus cutsiaci presbiter beneficiatus in capella hospitalis sancti iacobi burgi narbone scripsi et complevi de manu mea propria totum istum librum. anno domini MCCCXL, IX die mensis febroarii. Să se observe identitatea începutului subscripției acesteia cu *publicatio* din unele diplome. Codice bernens din anul 1371, cu diverse scrieri poetice, vezi H. HAGEN, *Catal. codicum Bernensium*, Berna 1875, pg. 269 :

Explicit ou mois d'avril
Qui est gay coimte et gentil
L'an mil CCCLX et XI
D'avril la sepmaine seconde.
Acheva a I vendredi
Guiot de Sens cest livre ci
Et le commensa de sa main
Et ne fina ne soir ne main
Tant qu'il eut l'euvre aconplie,
Louee soit la vierge marie.

Subscripțiile bizantine încep de obicei astfel : ἐτελειώθη (sau ἐγράφη) τὸ παρὸν βιβλίον διὰ χειρὸς..., după care urmează numele scribei, data și, uneori, locul.

Foarte multe manuscrise bizantine au o subscripție simplă în felul acesteia : Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ πόνοσ' Ἰωάννου¹⁾.

Adesea scriba mulțumește lui Hristos sau lui Dumnezeu pentru terminarea scrisului : explicit liber decimus partis primae

¹⁾ M. VOGEL și V. GARDTHAUSEN, *Die griech. Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig, 1909, pg. 215, nota 8, cod. din 1394.

feliciter, deo gratias, amen¹⁾; sau: deo gratias, deo gratias, deo gratias, gloria tibi, domine. Finit²⁾; sau:

Gloria, laus et honor sit tibi Christe,
Per quem liber explicit iste³⁾;

sau: Finito libro
Sit laus et gratia Christo;
Gloria sit Christo,
De cuius munere sisto⁴⁾.

sau: Explicit hic codex,
Tibi sit laus, Christe Ihesus rex⁵⁾;

sau: Hoc opus exegi,
Sit summo gloria regi⁶⁾;

sau: Explicit psalterium glossatum, Christus
Laudetur, quia libri finis habetur, amen⁷⁾;

sau: Penna praecor siste, tenuit labor iste satis te,
Laudibus insiste, tibi semper laus tua Xriste⁸⁾;

sau: Gaii iulii solini de mirabilibus mundi polihistor
explicit. Benedictus deus et pater domini nostri yhesu
xpisti, qui me ad hunc finem fecit feliciter pervenire.
Amen⁹⁾.

Formula cu mulțumirea scribei pentru terminarea scrisului
o aflăm și în manuscrise bizantine: † δόξα χριστῷ τῷ θεῷ δόντι
τέλος τῇσδε τῆς δέλτου. † ἐγράφη διὰ χειρὸς...¹⁰⁾; sau, într'o redac-
tăre mai simplă: † τέλος· δόξα † τῷ θεῷ ἀμήν¹¹⁾, sau, † † δόξα σοι
χριστὲ ὁ θεός μου, δόξα σοι ἀμήν¹²⁾.

1) V. HARTEL, *op. cit.*, Sitzungsber. 111, pg. 484, cod. din sec. 8 sau 9.

2) IBIDEM, pg. 453, cod. din sec. 10.

3) ACELAȘI *op. cit.*, Sitzungsber. 112, pg. 240, cod. din sec. 14.

4) Vat. Lat. 1472 din sec. 14, fol. 272v.

5) V. HARTEL, *op. cit.*, Sitzungsber. 113, pg. 257, cod. din sec. 13.

6) A. CZERNY, *op. cit.* pg. 135, cod. din sec. 15.

7) Vat. Lat. 97 din sec. 13, fol. 224 r.

8) H. HAGEN, *op. cit.* pg. 400, cod. din sec. 15.

9) V. HARTEL, *op. cit.*, Sitzungsber. 112, pg. 183, No. g, III, 5, cod. din
sec. 15.

10) MARTINI, *op. cit.*, II, 262, cod. din sec. 13.

11) IBIDEM, pg. 260, cod. din sec. 10.

12) Vat. Gr. 10 din anul 1253, fol. 301 r.

Drept răsplată pentru truda sa scriba cere adeseori binecuvântarea lui Dumnezeu :

Hic liber est scriptus,
Qui scripsit sit benedictus ¹⁾.

*

Sit ibi laus, Christe, quia liber explicit iste.
Hic liber est scriptus, qui scripsit sit benedictus.
Finito libro sit laus et gloria Christo. Amen ²⁾.

*

Finito libro sit laus et gloria Christo.
Dextram scribentis benedicat dextra Potentis ³⁾.

*

Dextera scriptoris
Benedicta sit omnibus horis.
Inpoenitens ac anima iniqua ducatur ad yma ⁴⁾.

*

Finis. Deo gracias. Amen. Quis scripsit scribat,
Semper cum domino vivat. Petru marcillo
Nuncupatur, qui a deo benedicatur, amen ⁵⁾.

*

Qui scripsit carmen sit benedictus. Amen.
Hunc cupio mire sexternum namque finire.
Multum scitum fecit hic me dampnaque scire ⁶⁾.

Alte dorinți formulate de scribi în subscriptii sunt : viețuirea împreună cu Dumnezeu și Isus Hristos, așezarea în paradis, hărăzirea vieții veșnice, mântuirea sufletului, scrierea numelui lor în cartea vieții și iertarea păcatelor :

Quid (= qui) scrisit (= scripsit) scribat
Semper cum domino vivat.
Vivat in celis
Semper cum domino felix ⁷⁾.

*

¹⁾ Vat. Lat. 1663 din sec. 13, fol. 12 v. Versurile acestea se întâlnesc foarte adeseori în subscriptii.

²⁾ Ross. 301 din sec. 14, fol. 268 v.

³⁾ Ross. 222 din sec. 12, fol. 221 v.

⁴⁾ A. CZERNY, *op. cit.*, pg. 199, cod. din sec. 13.

⁵⁾ v. HARTEL, *op. cit.*, Sitzungsber. 112, pg. 190, cod. din sec. 15.

⁶⁾ Ross, 241 din sec. 14, fol. ultim.

⁷⁾ Vat. Lat. 1763 din sec. 15, fol. 150 r.

Phormio pro sexta fa (!) et ultima fabula terentii afri antiquissimi poetae ad laudem et gloriam dei et omnium sanctorum feliciter explicit, amen. Qui scripsit scribat, semper cum domino vivat. Vivat et requiescat in saecula saeculorum, amen¹⁾.

*

Hic auctor cessat, manus actat, penna quiescat.
Qui scripsit scribat, semper cum domino vivat.
Qui scit laudatur, qui nescit vituperatur²⁾.

*

Scriptor qui scripsit
Cum Christo vivere possit³⁾.

*

Qui scripsit scribat
Semperque cum domino vivat.
Fratr laurencius lobregat,
quem deus ad celestia regna ducat. Amen⁴⁾.

✠

Monachus ille de isto monasterio de petra
Qui hunc librum scripsit per obedientiam
Dominus noster iesus christus per suam misericordiam
Eum perducatur ad celestia regna. Amen⁵⁾.

*

Explicit vita sancti Silvestri pape . . . Pax legenti. Vita eterna scribenti. Aperiat Dominus lectori sensum, scriptori vero regnum eternum. Amen⁶⁾.

*

Pax legenti, vita credenti, salus scribenti⁷⁾.

*

Explicit, iubente Domino, liber XXXV.

¹⁾ Vat. Lat. 1639 din sec. 15, fol 100r.

²⁾ Vat. Lat. 10675 din sec. 14, fol. 57r.

³⁾ H. HAGEN, *op. cit.*, pg 143, cod. din sec. 11.

⁴⁾ Vat. Lat. 521 din 1436, fol. 117v.

⁵⁾ v. HARTEL, *op. cit.*, Sitzungsber. 113, pg. 77, cod. din sec. 13.

⁶⁾ Vat. Lat. 327 din sec. 15, fol. 113v.

⁷⁾ v. HARTEL, *op. cit.*, 111, pg. 529, cod. din sec. 12; cfr. ZANGEMEISTER și WATTENBACH, Ex. 55, Suppl., cod. din sec. 6: legenti vita, scribtorī gratia.

Hoc in libro constant volumina
 Non plus octo
 Papa a Gregorio
 Edita sanctissimo.
 Hunc iohannes scribere decrevit
 Atque complevit.
 Quisquis quem tetigerit,
 Sit illi lota manus.
 Aperiat dominus lectori
 Per omnia sensum,
 Scriptori autem
 Perpetuum regnum. Amen ¹⁾.

*

Qui scripsit hunc librum, collocetur in paradisum ²⁾.

*

Huius scriptorem libri, pie Christe, Leonem
 In libro vitae dignanter supplico scribe ³⁾.

*

Ci finirai mon dit ou nom de ihu crit
 Et chascuns qui l'orra merci a ihu crit
 Et li pri humlement que nous soions escript
 Ou saint livre de vie qu'il meismes escript.
 Amen. Maistres J. de Meum ⁴⁾.

Scribii bizantini cer mila lui Dumnezeu, ajutorul ceresc,
 iertarea de păcate sau doresc să fie pomeniți de Dumnezeu:

† Χριστὲ παράσχοι τοῖς ἑμοῖς πόνοις χάριν. † ἀμὴν γένουτο, γέ-
 νουτο καὶ σώσαι σε κύριε τὸν ποιήσαντα ἔργον τίμιον ⁵⁾.

*

¹⁾ A. CARAVITA, *op. cit.*, I, pg. 33, cod. din sec. 9.

²⁾ Vat. Lat. 578 din sec. 14, fol. 330v.

³⁾ *IBIDEM*, pg. 271, nota 1.

⁴⁾ H. HAGEN, *op. cit.*, pg. 373, No. 420, cod. din sec. 12.

⁵⁾ M. VOGEL și V. GARDTHAUSEN, *op. cit.*, pg. 114, nota 7, cod. din secolul 12.

Πόριζε, Χριστέ, λύσιν πλημμελημάτων
 Λουκᾶ μοναχῷ καὶ ἱεροαζύγῳ
 γράψαντι τήνδε πανίερρον βίβλον ¹⁾).

*

Μνήσθητι κύριε τοῦ ταπεινοῦ καὶ ἁμαρτωλοῦ καὶ ἀναξίου δούλου σου
 Ἰωσήφ τοῦ μετὰ πόθου καὶ σπουδῆς γράψαντος τόδε τὸ ἱερὸν τριψῆδιον ²⁾).

*

Κύριε βοήθει νικολάφ μον. καὶ Ἰωαννικίῳ μον. τῷ γράψαντι ³⁾).

*

Τὸν δακτύλοις γράψαντα, τὸν κεκτημένον,
 τὸν ἀναγιγνώσκοντα σὺν προθυμίᾳ,
 φύλαττε τοὺς τρεῖς, ὧ τριάς τρισολβία ⁴⁾).

Subscriptiia din urmă e interesantă prin faptul, că reunește pe cei trei factori atât de importanți în istoria cărții: scriba, ctitorul și cetitorul.

Scriba se îndreaptă uneori și către cetitori, cerându-le să-l pomenească sau să se roage lui Dumnezeu pentru dânsul:

Ut mei memores sint hec mea scripta legentes ⁵⁾).

*

Finis hic est summe, laudes tibi xpriste resumme,
 Qui degis solio cum patre perpetuo.
 Sit pax scribenti, vita salusque legenti.
 Lector amore dei sepe memento mei ⁶⁾).

*

Expliciunt libri de baptismo numero septem. deo gratias.
 qui legis ora pro me ⁷⁾).

*

¹⁾ V. GARDTHAUSEN, *Cat. Cod. gr. Sin.*, pag. 102, No. 422, cod. din anul 1100.

²⁾ IBIDEM, pg. 160, No. 736, cod. din 1028.

³⁾ M. VOGEL și V. GARDTHAUSEN, *op. cit.*, pg. 213, nota 7, cod. din secolul 10.

⁴⁾ K. KRUMBACHER, *Κτήτωρ*, Indog. Forsch., 25, pg. 399, cod. din s. 9.

⁵⁾ Vat. Lat. 613 din sec. 12, fol. 115r.

⁶⁾ V. HARTEL, *op. cit.*, Sitzungsber. 112, pg. 219, cod. din s. 12 sau 13.

⁷⁾ ACELAȘI, *op. cit.*, Sitzungsber. 111, pg. 421, cod. din sec. 6.

Amen. finis. orate pro scriptore. Laus deo et omnibus sanctis suis ¹⁾).

*

Qui legit in isto libro oret Deum pro illo qui scripsit et ad minus dicat unum Ave Maria.

Qui scripsit scribat, semper cum domino vivat; vivat in celis Iacobus cum domino felix. Amen. Explicit liber. Deo gratias. Amen ²⁾).

*

Qui libro legit in isto, oret pro Jaquinto sacerdote et monacho scriptore, ut deum habeat adiutorem ³⁾).

*

† ἐτελειώθη σὺν θεῷ ἁγίῳ τὸ παρὸν βιβλίον . . . , καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες αὐτὸ εὐχέσθε διὰ τὸν κύριον, ὑπὲρ τῆς ἐμῆς ἀθλίας φυγῆς καὶ ζωῆς . . . ⁴⁾).

*

Ἐγράφη ἡ ἱερὰ αὕτη βίβλος . . . Οἱ ἐν αὐτῇ τῇ ἁγίᾳ βίβλῳ μελετῶντες καὶ εὐχόμενοι εὐξασθε διὰ τὸν θεὸν καὶ τὴν αὐτοῦ ἐντολὴν τοῦ γράψαντος εὐρεῖν αὐτὸν ἔλεος ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως. ὁ θεὸς συγχώρησον τῷ γράψαντι ταῦτα ὅσα σοι ἡμαρτεν. Ἀμήν ⁵⁾).

*

Ἐπληρώθη τὸ παρὸν ἄγιον εὐαγγέλιον . . . καὶ ἡ τις τῷ ἀναγινώσκῃ εὐχέσθαι μοι ψυχικῶς σῶσαι μοι τῷ ἁμαρτωλῷ, ἵνα εὖρω ἔλαιως ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως . . . ⁶⁾).

Unele subscriptii din sec. 15 se termină cu o formulă scurtă de *salutatio* către cetitor: vale qui legis ⁷⁾ sau valeas qui legeris ⁸⁾ sau : valeas qui legeris, feliciter ⁹⁾ sau : valeas qui legis ¹⁰⁾).

¹⁾ Ross. 14 din sec. 15.

²⁾ Vat. Lat. 10152, sec. 14 sau 15, fol. 186v.

³⁾ CARAVITA, I, pg. 99, cod. din s. 9.

⁴⁾ MARTINI, *op. cit.*, II, pg. 353, cod. din sec. 14.

⁵⁾ V. GARDTHAUSEN, *Cat. Cod. gr. Sin.*, pg. 162, No. 742, cod. din 1099.

⁶⁾ IBIDEM, pag. 44, No. 220, cod. din 1167.

⁷⁾ Urb. Lat. 1, fol. 240r.

⁸⁾ Vat. Lat. 1842, fol. 274v.

⁹⁾ Vat. Lat. 1850, fol. 185v.

¹⁰⁾ Vat. Lat. 1669, fol. 622v și Vat. Lat. 1865, fol. 142r.

Și bunurile lumești formează uneori obiectul dorințelor scribilor: M. Annei lucani belli civilis liber X explicat. Legenti vita et praefectura, scriptori vita et fortuna ¹⁾).

*

Finito libro, dentur sua iura hermanno ²⁾).

*

Finis est operis,
mercedem posco laboris.
Finis letificat
incepcio sepe molestat. Amen. Amen ³⁾).

*

Libro finito que postulo premia scito,
Ergo michi merito debita solve cito ⁴⁾).

*

Finito libro sit laus et gloria Christo.
Non deportabis nisi mihi 4 grossos dabis ⁵⁾).

*

Explicit Expliceat,
Ludere scriptor eat ⁶⁾).

*

Sint bine vestes huius finis mihi testes.
Vestes si dantur bona dantis non minuantur ⁷⁾).

*

Finito libro tunica reddatur magistro ⁸⁾).

*

¹⁾ v. HARTEL, *op. cit.*, Sitzungsber. 112, pag. 216, No. O, III, 28, cod. din sec. 12 sau 13.

²⁾ A. CZERNY, *op. cit.*, pag. 5, cod. din sec. 15.

³⁾ IBIDEM, pg. 71, cod. din 1410.

⁴⁾ Urbin. Lat. 19 din sec. 13, fol. 262r.

⁵⁾ PALACKY, *Über Formelbücher*, in Abh. der k. böhm. Ges. d. Wiss., V. Folge, II. Band, Prag, 1843, pg. 253, cod. din 1369.

⁶⁾ Ross. 62, din s. 14, fol. 130v.

⁷⁾ Ross. 242 din sec. 14 fol. 281r.

⁸⁾ v. HARTEL, *op. cit.*, Sitzungsber, 113, pg. 559, cod. din sec. 12.

Finito libro reddatur cena magistro ¹⁾.

*

Finito libro
Sit laus et gloria xpisto.
Finis adest ; vastum
Debetis redere pastum ²⁾.

*

Hoc opus est factum
Scriptor tenuit bene pactum.
Non petit incaustum
Set (= sed) vini nobilis haustum ³⁾.

*

Hoc scripsi totum,
Pro pena da mihi potum ⁴⁾.

*

Explicit liber,
Sit scriptor crimine liber.
Explicit expliceat,
Ludere scriptor eat.
Vinum scriptori
Debetur de meliori ⁵⁾.

*

Finito libro reddantur vina magistro.
Explicit expliceat, ludere scriptor eat ⁶⁾.

*

Hoc opus impletur, si vinum nunc tribuetur.
Diligit hic vinum plus quam si diceret hymphnum ⁷⁾.

*

¹⁾ Vat. Lat. 1596, din sec. 12 sau 13, fol. 152r.

²⁾ v. HARTEL, *op. cit.*, Sitzungsber. 111, pg. 521, cod. din sec. 12.

³⁾ Vat. Lat. 10137 din sec. 13, fol. 210v.

⁴⁾ H. HAGEN, *op. cit.*, pg. 337. cod. din s. 13.

⁵⁾ IBIDEM, pg. 88, cod. din sec. 15.

⁶⁾ Fond. Borgh. 8, pg. 143, cod. din sec. 13.

⁷⁾ Ross. 364 din sec. 14, fol. ult.

Scriptoris munus sit bos bonus aut equus unus¹⁾.

*

Detur pro pena
Scriptori pulchra puella²⁾.

*

Detur pro pena scriptori pulchra puella,
Qui scripsit scribat et bona vina bibat,
Qui scripsit scripta manus eius sit benedicta.
Qui scripsit scripsit melius sine .. fuisset³⁾.

Puține sunt subscriptiile, care cuprind în partea finală o sentință:

Hic liber est scriptus,
Qui scripsit sit benedictus.
Ad mala qui prodit
Splendorem luminis odit⁴⁾.

*

Hic liber est scriptus ...
Scripsit Alexandrum Lambertus clericus istum.
Qui bene vult fari bene debet praemeditari⁵⁾.

*

In christi nomine amen. Iste liber est mei Nicolai [de Cataro]. Inceptum scribere 1448 die 8 de novembre ad laudem et gloriam omnipotentis dei et sue dulcissime matris, deo gratias, amen.

Non per dormire
Poteris ad alta venire,
Sed per studere
Poteris ad alta sedere⁶⁾.

¹⁾ Urb. Lat. 167 din sec. 14 sau 15. fol. 177v.

²⁾ Vat. Lat. 1675 din sec. 15, fol. 79v.

³⁾ H. HAGEN, *op. cit.*, pg. 436, cod. din sec. 13. Vezi două subscriptii glumețe din sec. 15 la L. ROCKINGER, *op. cit.*, II, pg. 190.

⁴⁾ v. HARTEL, *op. cit.*, Sitzungsber. 111, pg. 563, cod. din s. 12 sau 13.

⁵⁾ H. HAGEN, *op. cit.*, pg. 335, cod. din sec. 13.

⁶⁾ Vat. Lat. 557 din sec. 15, fol. 1v.

De asemenea sunt puține subscriptiile cu indicații stihometrice. W. WATTENBACH, *op. cit.*, pg. 161, publică trei subscriptii de felul acesta. Pentru cea dintâi am aflat o variantă în Vat. Lat. 1596 din sec. 12 sau 13, fol. 152r:

Finito libro
Reddatur cena magistro.
Bis sex millenos versus in codice scriptos,
Quadraginta minus continet Ovidius.
Scripsit Fernandus meritis super astra locandus.

Indicații stihometrice aflăm și în următoarea subscriptie dintr'un codice bernens din sec. 14:

Anti liber claudi feliciter explicit anus,
Christe, tue laudi quem doctor scripsit Alanus.
Mille quater versus in eo sunt atque trecenti
Et decies quinque cum monade cuncta regenti ¹⁾.

* * *

Multe subscriptii se cristalizează în forme tipice, rigide, fiind adeseori copiate de scribi în mod mecanic din exemplarele, care le serveau la facerea copiilor. Utilizate în mod critic subscriptiile latine sunt prețioase izvoare pentru istoria culturii apusene medievale, lămurindu-ne adesea drumurile urmate de curentele culturale în evul mediu. Întâlnindu-se în manuscrisele tuturor țărilor din Europa apuseană ele constituie în același timp o confirmare mai mult a unității culturale a Apusului european în timpul acela.

Contributions à l'histoire du livre et de l'écriture au moyen âge. — I. *Le rouleau au moyen âge. Le codex.* — Sous Dioclétien, vers l'année 300 après J. Chr., le codex l'emporte définitivement sur le rouleau, que l'on emploie très rarement au 4-e siècle pour des éditions littéraires. A partir du 5-e siècle le rouleau est écarté du domaine de la littérature. Pourtant la forme du rouleau est encore employée au moyen âge pour les *κοντάκια* byzantins, pour les rouleaux Exultet, pour les volumina

¹⁾ H. HAGEN, *op. cit.*, pg. 484.

mortuorum, pour certaines chroniques brèves, écrites dans les couvents, chroniques qui n'étaient pas destinées à être mises en circulation afin d'être lues par d'autres lecteurs, pour listes généalogiques, pour actes et diplômes, pour testaments et divers inventaires, pour les copies de diplômes et pour protocoles, pour dossiers et pour listes d'impôts, de revenus et de dépenses, pour tarifs, pour réclamations et pour cartes nautiques.

Malgré ce divers emploi au moyen âge, le rouleau n'est pas contenu dans ce que le juriste Ulpien appelait *librorum appellatio*, le rouleau n'est pas employé dans le domaine de la littérature.

Quelques manières de représenter le rouleau dans l'art classique greco-romain ont été adoptées par l'art chrétien médiéval, qui a créé aussi quelques types nouveaux de représentation, parmi lesquels nous remarquerons le rouleau — placard et le rouleau — étendard. A la différence de l'art classique, l'art chrétien médiéval représente aussi très souvent l'action d'écrire.

L'art classique greco-romain nous représente des rapports réels entre l'homme et le rouleau. Dans l'art du moyen âge le rouleau est simplement un symbole, un attribut dans la main de Jésus et des saints. L'ignorance des rapports réels entre l'homme et le rouleau a eu comme résultat la corruption, la représentation irréaliste du rouleau.

Les rapports entre l'homme et le codex et la manière d'écrire les diplômes ont souvent influencé la manière de représenter le rouleau dans l'art médiéval.

Les commencements de l'emploi du codex dans le domaine littéraire datent du 1-er siècle après J. Chr. Ce n'est pas le papyrus, mais le parchemin qui est à la base de la nouvelle forme du livre. On ne peut attribuer avec certitude au premier siècle après J. Chr. aucun des fragments de codices conservés.

Il y a peu de fragments de codices conservés du 2e siècle après J. Chr., tandis que ceux du 3e siècle sont assez nombreux. La grande majorité des codices du 3e siècle sont des codices de papyrus, ce qu'on peut expliquer facilement : c'est en Égypte, dans le pays du papyrus, qu'on a trouvé la plupart de ces fragments de codices.

Il paraît cependant que dans les autres provinces de l'empire romain le parchemin était même au 3e siècle le matériel employé ordinairement pour confectionner les codices.

Les fouilles égyptiennes ne nous ont fourni que quelques fragments de rouleaux littéraires du 4e siècle après J. Chr. D'autre part, la tradition des bibliothèques monacales de l'occident et de l'orient ne nous a conservé aucun rouleau papyracé du 4e ou 5e siècle, quoiqu'elle nous ait transmis beaucoup de codices de ces siècles. A partir donc du 4e siècle le vrai porteur de la littérature fut le codex.

Le nombre des codices conservés du 4e siècle est très considérable.

L'art est traditionaliste, il aime à employer de vieux motifs. C'est ce traditionalisme qui explique l'absence du codex dans les monuments d'art de l'époque préconstantinienne. C'est à peine dans l'art du 4e siècle que nous trouvons les premiers essais de représenter aussi le codex comme porteur du logos. Dans l'art du 6e siècle le codex a une situation prédominante dans les représentations du livre.

Dans la manière de représenter le codex s'est établie aussi une certaine tradition artistique. En représentant le codex, l'art du moyen âge a emprunté en partie à l'art classique quelques motifs avec leur signification, en remplaçant seulement le rouleau par le codex, en partie, il a créé quelques motifs nouveaux.

La grosseur du codex n'est pas déterminée comme celle du rouleau classique par un maximum ou un minimum. Tout d'abord le format du codex est petit. Les grands in-folio ne paraissent que plus tard. Dans l'époque où la forme du livre se change de la forme du rouleau en celle du codex, les ouvrages de grande étendue ne sont pas transcrits des rouleaux dans un seul codex, mais dans plusieurs ; un codex contenait ordinairement une pentade, c'est-à-dire le contenu des cinq rouleaux.

Les fragments des codices mis en lumière par les nouvelles fouilles égyptiennes nous donnent des indications précieuses pour connaître l'aspect extérieur du livre des premiers siècles de notre ère : la composition des fascicules, le format, la reliure.

II. *L'écriture au moyen âge.* Outre les sources littéraires il y a aussi des miniatures de manuscrits, surtout des miniatures byzantines, qui nous donnent des indications sur les outils nécessaires ou scribe médiéval. L'action d'écrire était un labeur difficile, cependant le scribe médiéval était animé par le soin de fournir des copies correctes. Le texte était arrangé dans une, deux, trois ou même quatre colonnes sur une page. C'est le système bicolumneur qui était ordinairement en usage. La longueur de la ligne dépendait de la largeur de la page et du nombre des colonnes. L'art médiéval nous représente très souvent, surtout dans les miniatures des manuscrits, l'action d'écrire dans le codex.

Le temps qu'on met à écrire un livre dépend de la dextérité du scribe et de la qualité de l'écriture. Les lettres calligraphiques réclament plus de temps pour être exécutées que les lettres cursives tracées hâtivement. Il y a des manuscrits où les scribes nous indiquent en notes le temps qu'ils ont mis à écrire les livres.

III. *Notes et souscriptions.* Les souscriptions des correcteurs dans les manuscrits sont assez précieuses pour l'histoire du livre médiéval. Les formules „legi, contuli et recognovi“ de ces souscriptions nous rappellent les formules employées dans les diplômes par les „recognoscentes“. Beaucoup de ces souscriptions ne sont pas originales, mais elles ont été copiées à la fois avec le texte.

Intéressantes sont aussi les notes contenant des imprécations contre les voleurs des livres. C'est à peine à partir du 11e siècle que nous trouvons dans les manuscrits des notes qui indiquent le prix des livres. Le prix d'un livre était déterminé par le coût du matériel graphique, par le payment du scribe et du correcteur, par les dépenses de confection extérieure et, parfois, par les frais nécessités par l'emprunt de l'exemplaire qui servait de modèle pour faire les copies. Il faut y ajouter le profit du vendeur. Certaines circonstances contribuaient aussi à établir le prix d'un livre : sa rareté, son âge, la façon d'exécution des lettres, l'aspect extérieur, l'état du manuscrit et, en fin, ce qui règle encore aujourd'hui les prix du marché : la demande et l'offre.

Extrêmement importantes pour l'histoire du livre médiéval sont les souscriptions des scribes. Dans les manuscrits latins et byzantins, nous rencontrons deux types de souscriptions : 1) des souscriptions qui contiennent une seule formule, que nous pouvons appeler informative, et 2) des souscriptions qui contiennent deux parties, l'une informative, l'autre désidérative. La partie informative nous donne des informations concernant le titre du livre, le nom et la situation du scribe, le lieu et le temps de l'exécution. Parfois on nous indique aussi le κτήτωρ, la personne qui a commandé le codex. On y trouve très rarement des indications stichométriques. On ne rencontre pas toujours à la fois tous ces éléments de la partie informative. Parfois on rencontre un seul élément, à savoir le nom du scribe ou la date de l'exécution du livre.

La partie désidérative contient l'expression d'un *pium desiderium* du scribe, qui exige pour son travail une récompense d'ordre moral ou matériel.

Fréquemment le scribe rend grâce à Dieu d'avoir terminé le livre. Beaucoup de souscriptions nous offrent une grande variété de combinaisons des divers éléments de la partie informative et de la partie désidérative.

Certaines souscriptions se cristallisèrent dans des formules rigides, typiques, étant souvent copiées mécaniquement par les scribes sur les exemplaires qui leur servaient de modèles. Utilisées critiquement, les souscriptions sont de précieuses sources pour l'histoire de la civilisation médiévale occidentale, parce qu'elles nous éclairent assez souvent les voies suivies par les courants de la civilisation au moyen âge. Le fait qu'on les rencontre dans les manuscrits de tous les pays de l'Europe occidentale constitue une confirmation de plus de l'unité de la civilisation de l'occident européen de ce temps.

CUPRINSUL

CONTRIBUȚII LA ISTORIA CĂRȚII ȘI A SCRISULUI ÎN EVUL MEDIU.

Pag.

I. Cartea medievală.

A) <i>Ruloul în evul mediu</i>	3
B) <i>Codicele</i> ;	
1. Isbânda codicelui asupra ruloului. Fragmente de codice păstrate din sec. 2—5 d. Hs.	24
2. Codicele în artă	46
3. Raportul între rulou și codice	59
4. Nomenclatura cărții în evul mediu	61
5. Aspectul exterior al cărții:	
a) Alcătuirea fasciculelor	63
b) Formatul cărții	67
c) Legătura cărților	72

II. Scrisul în evul mediu.

A) <i>Instrumentele scribei</i> :	
1. Calamul. Pana. Scalprul	77
2. Cerneala	80
3. Călimara	86
4. Alte utensilii necesare scribei medieval	88
B) <i>Scrisul</i> :	
1. Greutatea scrisului. Grijă pentru copii corecte	92
2. Așezarea textului	99
3. Reprezentarea scrisului în artă	102
4. Durata scrierii unui codice	107
5. Corectorul	110

III. Unele note din manuscrisele medievale.

1. Note cu imprecăzuiri contra furilor de cărți	111
2. Note cu indicarea prețului cărților	117

IV. Subscripțiile scribilor	125
---------------------------------------	-----